

Analysis of the Conceptual Relationship between the Conditions of Criminal Responsibility and the Elements of Crime Occurrence in the Iranian Criminal Justice System

Ehsan Yavari*

Assistant Professor, Department of Law,
Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd,
Iran

avard Riahi

Assistant Professor, Department of Law,
Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd,
Iran

Abolfazl Soleimani

PhD student, Department of Law, Islamic
Azad University, Khorasgan Branch,
Isfahan, Iran

Abstract

Problem Statement and Literature Review

One of the fundamental debates in criminal law is elucidating the relationship between the conditions of criminal responsibility and the constituent elements of crime. According to Article 140 of the

* Corresponding Author: ehsan.yavari@abru.ac.ir

How to Cite: Yavari, E. , Riahi, J. and Soleimani, A. (2025). Analysis of the Conceptual Relationship between the Conditions of Criminal Responsibility and the Elements of Crime Occurrence in the Iranian Criminal Justice System. *Journal of Criminal Law Research*, 14 (53), 85 - 130. doi: 10.22054/jclr.2026.87801.2800

Islamic Penal Code adopted in 2013, criminal responsibility in Hodud (fixed punishments), Qisas (retribution), and Ta'zirat (discretionary punishments) is realized only if the perpetrator was sane, adult (reached the age of legal responsibility), and acting of their own free will at the time of committing the crime. The legislator has introduced these three elements as "conditions of criminal responsibility." However, a detailed examination of the material and mental elements of crime clearly demonstrates that the realization of these elements itself requires the existence of these same three conditions; in such a way that the absence of any of them undermines one of the pillars of the crime, and fundamentally, no crime is committed.

This issue has been examined from various perspectives in previous research. Jafari (2022), emphasizing the theory of the crime being composed of two pillars, considered the causal relationship as an independent component alongside the elements of crime. Gholami (2013), by distinguishing between "criminal capacity" and "commission of a crime," regarded factors negating capacity as obstacles to criminal responsibility. Ghamashi (2024), by providing a broad definition of fault, classified obstacles to responsibility among the impediments to the realization of fault and the crime itself. Furthermore, Milani and Abdolkarimi (2015), by accepting the two-pillar theory of crime, justified the possibility of establishing criminal responsibility without fault in specific cases. The lack of research that addresses this issue with an integrated approach, emphasizing the fundamental role of sanity, adulthood, and free will in the realization of the elements of crime, highlights the necessity of the present study.

Research Objective

The present study aims to elucidate the logical connection between the three conditions of criminal responsibility (sanity, adulthood, and free will) and the constituent elements of crime, and to prove the claim that what gives rise to criminal responsibility is solely the components forming the main elements of the crime, and establishing conditions beyond proving the three elements of the crime is unnecessary for imposing criminal responsibility. This research seeks to critique the prevailing views that consider these conditions as external to the elements of crime and demonstrate that sanity, adulthood, and free will function not as independent and subsequent conditions, but as prerequisites for the realization of the elements of crime (particularly the mental element and the attributability of the material element).

Methodology

This research employed a descriptive-analytical method using library and documentary sources. Initially, through a detailed examination of legal provisions, especially the Islamic Penal Code adopted in 2013, the concept of criminal responsibility and its conditions were analyzed. Subsequently, by studying and critiquing the opinions and theories of jurists in this field, the relationship between the aforementioned conditions and the elements of crime was scrutinized. In this process, an attempt was made, with a granular approach and by separating the components of the mental element (including knowledge of the subject, knowledge of the law, will, and criminal intent), to explain the fundamental role of sanity,

adulthood, and free will in the realization of each of these components.

Findings

The investigations conducted reveal that:

Sanity and adulthood act as prerequisites for the formation of criminal intent and knowledge of the subject of the crime; without them, the mental element of the crime is not realized. An individual lacking sanity or adulthood lacks the necessary capacity for the formation of criminal intent.

Free will is an essential condition for attributing the material element of the crime to the perpetrator. In cases lacking free will (such as duress, coercion, necessity, or instantaneous insanity), the material element of the crime is either not attributable to the perpetrator at all or must be attributed to a more influential factor (such as the coercer).

Concepts such as duress, insanity, minority, and severe mental disorders, contrary to the traditional view that considers them merely as "factors negating responsibility," are in fact factors that undermine the elements of the crime.

In provisions such as Articles 151 and 153 of the Islamic Penal Code, by using the phrase "shall not be punished" (and not "a crime is not committed"), the legislator has incorrectly considered the absence of responsibility conditions merely as a cause for non-application of punishment, whereas in these cases, a crime has fundamentally not occurred.

Conclusion

The analyses conducted in this research confirm that sanity, adulthood, and free will, despite being mentioned in Article 140 of the Islamic Penal Code as "conditions of criminal responsibility," actually play a foundational and fundamental role in the realization of the elements of crime. Without these three conditions, the mental and material elements of the crime remain undermined, and essentially, no crime is established to necessitate the examination of criminal responsibility. Therefore, the traditional perception of these concepts as conditions external to the elements of crime leads to fallacies in criminal analysis and sometimes to unjust verdicts. Accordingly, it is proposed that the legislator, in revising Article 140, replace the term "conditions of criminal responsibility" with "necessary conditions for the realization of the elements of crime," or at least explicitly state that these conditions should be considered in the analysis of the material and mental elements of crime. It is also essential for judicial authorities to examine these three conditions prior to the final determination of the crime, not after it. This conceptual and procedural reform could be considered an important step towards criminal justice and a more accurate interpretation of penal laws.

By identifying the theoretical gap in distinguishing between the conditions for the realization of a crime and the conditions for criminal responsibility, this research presents a novel analytical model that can serve as a basis for legislative revision and judicial practice. An important achievement of this study is providing a coherent framework for classifying factors negating a crime into two groups: "factors undermining the mental element" (such as insanity

and minority) and "factors undermining the attributability of the material element" (such as duress and necessity), which, while resolving theoretical ambiguities, facilitates the practical application of legal provisions for judges.

Keywords: Volition, Maturity, Mental Element, Sanity, Criminal Responsibility

تحلیل رابطه مفهومی شرایط مسئولیت کیفری و ارکان وقوع بزه در نظام حقوق کیفری ایران

استادیار گروه حقوق دانشگاه آیت الله بروجردی، بروجرد، ایران

احسان یآوری *

استادیار گروه حقوق دانشگاه آیت الله بروجردی، بروجرد، ایران

جواد ریاحی

دانشجوی دکتری حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان، اصفهان، ایران

ابوالفضل سلیمانی

چکیده

مقنن در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، صرف ارتکاب بزه را موجب کیفر ندانسته و در ماده ۱۴۰ قانون فوق‌الذکر مقرر می‌دارد: «مسئولیت کیفری در حدود، قصاص و تعزیرات تنها زمانی محقق است که فرد حین ارتکاب جرم عاقل، بالغ و مختار باشد...». این در حالیست که بر سر سی اجزای تشکیل دهنده رکن معنوی و مادی بزه به وضوح نشان دهنده این مطلب است که تحقق عناصر مزبور در گرو شرایط سه‌گانه مذکور در ماده ۱۴۰ می‌باشد، به گونه‌ای که با فقدان هر یک از این شرایط، رکنی از ارکان وقوع بزه مخدوش و به تبع آن بزه‌ای توسط مرتکب به وقوع نخواهد پیوست. حال اگر بدون تحقق عناصر سه‌گانه امکان وقوع بزه و تحمیل کیفر نیست، می‌توان ادعا نمود آن‌چه که پدید آورنده مسئولیت کیفری است، همان اجزای تشکیل دهنده ارکان اصلی بزه است. بنابراین، مقاله حاضر بر آن است تا با روش توصیفی - تحلیلی ضمن بررسی و نقد دیدگاه‌های مختلف، ادعای مذکور را ثابت نماید که در نهایت ضمن اثبات ادعای پیش گفته این نتیجه حاصل شود که جهت تحمیل بار مسئولیت کیفری و به تبع آن تحمیل کیفر بر مرتکب، احراز وجود شرایط دیگری غیر از اثبات وجود عناصر سه‌گانه بزه، ضروری نمی‌باشد.

کلیدواژه‌ها: اختیار، بلوغ، رکن معنوی، عقل، مسئولیت کیفری.

مقدمه

چیستی و ماهیت مسئولیت کیفری و شرایط آن از مباحث مهمی است که در نوشتگان حقوقی همواره مورد توجه می‌باشد. اگرچه مباحث مربوط به این مهم از دیرینه پژوهشی قابل توجهی برخوردار است اما بررسی مسئولیت کیفری و شرایط آن ذیل ارکان رخداد بزه، موضوعی است که جای آن در کاوش‌های صورت گرفته در این زمینه خالی به نظر می‌رسد.

لزوم تبیین دقیق ارتباط شرایط مسئولیت کیفری با ارکان رخداد بزه، به ویژه از آن‌جا قوت می‌گیرد که تحقق برخی ارکان بزه مستلزم وجود شرایط سه گانه عقل، بلوغ و اختیار است، به گونه‌ای که از فقدان آن‌ها عدم تحقق ارکان بزه نائل می‌آید که طبیعتاً می‌بایست در چنین موقعیتی، مقام قضایی به لحاظ عدم وقوع بزه حسب مورد به اصدار قرار منع یا حکم براءت اقدام نماید. در حالی که قانون‌گذار ثمره مترتبه بر فقدان شرایط مسئولیت کیفری را در موادی از جمله ۱۵۱ و ۱۵۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ با بکار بردن واژگان «کیفر نمی‌گردد»، عدم اعمال کیفر را به دنبال وقوع بزه برشمرده است. این ثمره به دست آمده از دیدگاه قانون‌گذار، ریشه در عدم التفات ایشان به تأثیر وجود و یا فقدان شرایط سه گانه مسئولیت کیفری (عقل، بلوغ و اختیار) در ارکان وقوع بزه دارد که خود قاعدتاً منجر به مشکلات متعددی برای نظام قضایی در فرآیند ماهوی و شکلی رسیدگی به رفتار بزه کارانه می‌گردد.

مبانی مسئولیت کیفری و ارکان تشکیل‌دهنده آن همواره مورد بحث و اختلاف نظر حقوق دانان بوده است. در این زمینه پژوهش‌های متعددی انجام شده که هر یک از زاویه‌ای خاص به این موضوع پرداخته‌اند. مرور و نقد این پژوهش‌ها زمینه و ضرورت تحقیق حاضر را روشن می‌سازد:

جعفری (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه رکن روانی و مسئولیت کیفری در تعریف جرم» استدلال نموده که با توجه به عدم تصریح قانون‌گذار به رکن معنوی در ماده ۲ قانون مجازات اسلامی، این عنصر در کنار مولفه‌های عقل، بلوغ و اختیار، مجموعه‌ای را تشکیل می‌دهند که محقق‌کننده «رابطه استناد» است. از این منظر، مسئولیت کیفری بر دو پایه

استوار می‌شود: ارتکاب بزه (متشکل از رکن مادی و قانونی) و برقرار بودن رابطه استناد. با این حال، پژوهش حاضر با ردّ نظریه دو رکنی بودن بزه و هم‌چنین تبیین رابطه منطقی میان رکن معنوی و شرایطی چون عقل و بلوغ، مسئولیت کیفری را تنها ناشی از ارتکاب بزه (با ارکان سه‌گانه) می‌داند و در نتیجه با نتیجه‌گیری ایشان متفاوت است.

غلامی (۱۳۹۲) در پژوهشی تحت عنوان «مانع یا رافع بودن صغر سن و جنون و عوامل مشابه آن نسبت به مسئولیت کیفری»، ارکان مسئولیت کیفری را شامل سه جزء می‌داند: (۱) ارتکاب بزه، (۲) اهلیت کیفری (شامل عقل، بلوغ، اختیار و قصد) و (۳) نبود علل خاص (مانند علل موجهه و موانع مسئولیت). وی اهلیت کیفری را خارج از ارکان عمومی بزه دانسته و معتقد است عوامل نقض‌کننده آن، موانع مسئولیت کیفری محسوب می‌شوند، نه علل رافع آن. اما این پژوهش، از دو منظر با دیدگاه ایشان تمایز اساسی دارد: نخست، شرایط مسئولیت کیفری را تنها در ارتکاب بزه (ظهور عناصر سه‌گانه) می‌داند و اهلیت کیفری را تجمیع‌کننده همین عناصر عمومی معرفی می‌کند. دوم، استدلال می‌کند که موانعی مانند عدم بلوغ یا جنون، در واقع مانع تحقق یکی از ارکان بزه (به ویژه رکن معنوی) می‌شوند، نه تنها مانع استقرار مسئولیت.

قماش (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «تقصیر و نقش آن در تحقق جرم و مسئولیت کیفری»، با ارائه تعریفی گسترده از «تقصیر»، آن را معادل عنصر معنوی و مشروط به وجود اهلیت کیفری، اراده، آگاهی و نبود شرایطی مانند اکراه و اضطرار می‌داند. وی با این استدلال، معتقد است اصطلاح «موانع مسئولیت کیفری» جایگاهی ندارد و این عوامل، در واقع موانع تحقق تقصیر و خود بزه هستند. اگرچه موضوع پژوهش ایشان به کاوش حاضر نزدیک است، اما این پژوهش از سه جهت با آن اختلاف نظر دارد: نخست، ماهیت رابطه اهلیت کیفری و رکن معنوی (تقصیر) در آن به صورت منطقی تبیین نشده است. دوم، ادغام مفاهیم مستقل مانند علل موجهه جرم (که مربوط به رکن قانونی است) و موانع مسئولیت (مربوط به رکن معنوی) در مفهوم واحد «تقصیر» قابل قبول نیست. سوم، «اختیار» به عنوان شرط انتساب کل بزه در نظر گرفته می‌شود، نه تنها شرط تحقق تقصیر.

در نهایت، میلانی و عبدالکریمی (۱۳۹۴) در «درآمدی بر مسئولیت کیفری بدون تقصیر» به توجیه مسئولیت کیفری در موارد خاص، تنها با تحقق رکن مادی و بدون نیاز به رکن معنوی پرداخته‌اند. پذیرش این دیدگاه مستلزم قبول نظریه دو رکنی بودن بزه است. اما تحقیق حاضر، در تقابل با این دیدگاه، مسئولیت کیفری را در تمامی بزه‌ها و تحت هر شرایطی، منوط به تجمع عناصر سه گانه (مادی، معنوی و قانونی) می‌داند و تحمیل مسئولیت بدون تقصیر را نمی‌پذیرد.

بر این اساس، پژوهش حاضر با نقد و بررسی آراء پیشین، درصدد ارائه تحلیلی یک پارچه است که در آن مسئولیت کیفری همواره و به شکل انحصاری از ارتکاب بزه (با تمامی ارکانش) ناشی می‌شود و مفاهیمی مانند اهلیت کیفری و موانع مسئولیت، در درون چارچوب همین ارکان تحلیل می‌گردند.

نگارندگان برآنند تا با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، ارتباط شرایط مسئولیت کیفری و ارکان بزه را بررسی مستدل و حقوقی نموده، تا بدین وسیله دریچه‌های نوینی جهت رفع این مشکلات و ابهامات به روی قانون‌گذار و کلیه علاقه‌مندان به کاوش در این حوزه از حقوق کیفری بگشایند.

از آن‌جا که تبیین مسأله پژوهش، وابستگی کامل به مفهوم بنیادین «مسئولیت کیفری» دارد، پیش از ورود به بحث اصلی یعنی بررسی موردی جایگاه مفاهیم عقل، بلوغ و اختیار در زمره ارکان وقوع بزه و تبیین ارتباط منطقی این مفاهیم، روشن سازی دقیق این مفهوم ضروری به نظر می‌رسد. افزون بر این، باید خاطر نشان کرد که ارکان تشکیل دهنده بزه، به‌ویژه رکن معنوی، خود به اجزایی چون «علم به موضوع»، «علم به حکم»، «اراده» و «قصد مجرمانه» تقسیم می‌شوند که تحقق هر یک از این اجزا، منوط به برخورداری فاعل از قوه عقلانی است. بنابراین، برای درک عمیق ارتباط میان شرایط عمومی مسئولیت و ارکان بزه، توجه دقیق و جزءنگر به ساختار ارکان وقوع بزه، به خوانندگان محترم توصیه می‌شود. این دقت نظر، زمینه‌ساز درکی روشن از استدلال‌های محوری این مقاله خواهد بود.

۱- مفهوم مسئولیت کیفری

قانون‌گذار غالباً از تعریف مفاهیم مهم حقوق کیفری از جمله مسئولیت کیفری، عنصر معنوی، تقصیر و... سرباز زده و گاه با تعیین اجزاء یا مصداق‌های مفاهیم، این وظیفه را بر دوش حقوق‌دانان و کاوشگران این عرصه نهاده است. از دیدگاه قانونی، برخورداری از صفاتی مانند عقل، بلوغ و اختیار شرط مسئولیت کیفری قلمداد می‌شود. صفاتی که اگر فاعل حین ارتکاب بزه فاقد آن باشد، کیفر او منتفی است. قانون‌گذار ضمن تصریح به این صفات در ماده ۱۴۰ قانون مجازات اسلامی^۱، موانع مسئولیت کیفری را نیز به زبان دیگر بیان نموده است. واژه مسئولیت که در لغت به مورد سوال و بازخواست قرار گرفتن معنا می‌شود در کنار واژه کیفری ترکیب اضافی بس‌آشنایی را در حوزه حقوق جزای عمومی تشکیل می‌دهد که در بخش قابل توجهی از کتاب‌ها و تقریرات حقوقی در تعریف این اصطلاح آمده است: «التزام و پایبندی شخص به نتایج اعمال بزه‌کارانه خویش» (عوجی، ۱۹۸۸م: ۱۲) و گاه از آن به عنوان قابلیت اشخاص برای پاسخ‌گویی نسبت به رفتار بزه‌کارانه خود و تحمل آثار و پیامدهای آن یاد می‌شود (میرسعیدی، ۱۳۹۰: ۲۱). این تعبیرها با وجود بکارگیری زیاد، از دقت لازم برخوردار نیست، چرا که پایبندی و التزام بیشتر ملازم و مناسب امور قراردادی می‌باشد، در حالی که مسئولیت کیفری امری قهری است و از پیامدها و لوازم رفتار شخص به شمار می‌آید (قیاسی و ساریخانی، ۱۳۹۵: ۷). برخی دیگر نیز آن را مفهومی می‌پندارند که کیفر را معنا بخشیده و ارتباطی منطقی بین بزه و کیفر برقرار می‌سازد (برهانی و محمدی، ۱۴۰۲: ۱۴۵).

گاه این مفهوم در معنای انتزاعی، به عنوان وضعیت و صفتی خاص در شخص مرتکب بیان شده که به موجب آن، وی اهلیت و قابلیت تحمل پیامدهای رفتار بزه‌کارانه را پیدا می‌کند (میرسعیدی، ۱۳۹۰: ۲۳). در این تعریف، آنچه اهمیت دارد، قابلیت بازخواست ناشی از ارتکاب احتمالی بزه در آینده است که گاه از آن تحت عنوان مسئولیت کیفری بالقوه یاد می‌شود (آقای جنت مکان، ۱۴۰۳: ۸۳) و گاه نیز مفهوم عینی و واقعی آن مورد

۱ مسئولیت کیفری در حدود، قصاص و تعزیرات تنها زمانی محقق است که فرد حین ارتکاب بزه، عاقل، بالغ و مختار باشد.....

نظر قرار می‌گیرد که عبارت است از؛ تحمل عملی پیامدهای ناشی از ارتکاب عمل بزه‌کارانه، که البته این جنبه عینی، فرع بر جنبه بالقوه و انتزاعی آن تلقی می‌گردد (سرلک به نقل از شاهرخ شهرکی، ۱۴۰۴: ۲۴۳) که می‌توان آن را مسئولیت کیفری بالفعل نام نهاد (آقایی جنت مکان، ۱۴۰۳: ۸۳). برخی دیگر مسئولیت کیفری را معادل «اهلیت کیفری» دانسته‌اند که خود مبتنی بر دو رکن اساسی خواستن (اراده) و دانستن (علم و آگاهی) است (باهری، ۱۳۸۹: ۲۶۶). هم‌چنین عبدالقادر عوده، مسئولیت کیفری در شریعت اسلام را بیان می‌کند که آن را تحمل نتایج اعمال حرامی می‌داند که با اختیار و آگاهی انجام شده باشند. بنابراین، اشخاص فاقد اراده مانند مکره یا بیهوش، و نیز کسانی که آگاهی از ماهیت عمل ندارند مانند طفل و مجنون، مسئولیت کیفری ندارند. از نظر او، مسئولیت کیفری در اسلام بر سه رکن استوار است: ارتکاب عمل ممنوعه، وجود اختیار، و آگاهی فاعل از ماهیت عمل؛ و در صورت فقدان هر یک از این ارکان، مسئولیت کیفری تحقق نمی‌یابد (عوده، ۱۴۰۵ه.ق: ۳۹۲).

با وجود تنوع تعریف‌های مسئولیت کیفری، میان حقوق‌دانان اختلاف ماهوی جدی درباره مفهوم آن وجود ندارد و همگی بر «قابلیت کیفر و پاسخ‌گویی در برابر رفتار ارتكابی» توافق دارند. اختلاف اصلی مربوط به عناصر و شروط مسئولیت کیفری است. برخی آن را جدا از ارکان بزه می‌دانند و برخی به‌ویژه رکن معنوی را از شروط مسئولیت کیفری محسوب می‌کنند. نظر غالب، هم‌سو با قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، شروط مسئولیت کیفری را عقل، بلوغ و اختیار می‌داند و آن را مستقل از عناصر جرم تلقی می‌کند. بر این اساس، ممکن است بزه محقق شود اما به دلیل فقدان یکی از این شروط، مرتکب مسئولیت کیفری نداشته باشد؛ مانند طفل ممیزی که با وجود ارتکاب بزه، به دلیل نداشتن قدرت تشخیص، مسئولیت کیفری ندارد. در این فرض، در عمل انجام شده به عنوان بزه نقصی وجود ندارد و نقص موجود مربوط به مرتکب است (زراعت، ۱۳۹۳: ۲۱۵). برخی نیز با بیانی دیگر معتقدند که شرط و یا رکن تحقق مسئولیت کیفری، اهلیت کیفری است و عناصر اهلیت کیفری که در واقع مصالح ساختمان اهلیت کیفری هستند عبارتند از خصوصیات و ویژگی‌هایی که باید در شخص موجود باشد تا احیاناً در صورت ارتکاب

بزه او را مورد بازخواست قرار دهیم. این خصوصیات به عنوان اجزاء اهلیت کیفری عبارتند از: ادراک و اختیار که ادراک در مفهوم قدرت و توانایی بر درک و تمیز ماهیت افعال و آثار پیامدهای اخلاقی یا اجتماعی، خود به دو عنصر دیگر یعنی عقل و بلوغ تجزیه می‌گردد (آقایی جنت مکان، ۸۳ و ۸۴: ۱۴۰۳).

در این راستا برخی، از این شرایط (عقل و بلوغ و اختیار یا همان عناصر اهلیت کیفری) تحت عنوان پیش شرط‌های کیفر یاد می‌کنند که تحمیل کیفر به عنوان نتیجه و برآیند بزه را توجیه می‌کند (عبداللهی به نقل از آنتونیوداف، ۱۳۸۹: ۵۶).

این دیدگاه از آن جهت که بزه را پدیده‌ای سه رکنی می‌داند و رکن معنوی را ذیل ارکان بزه بررسی می‌کند، دیدگاهی مطلوب به نظر می‌رسد. ثمرات این نگرش را می‌توان در رسیدگی ماهوی و شکلی (از جمله تأثیر بر سیاهه و آمار ارتکاب بزه، صدور آراء مقتضی و...) مشاهده کرد. هم‌چنین از منظر جرم‌شناسی، به دلیل تحدید دامنه استفاده از برچسب بزه کاری در مورد مرتکبانی که به لحاظ فقدان سوء نیت، سزاوار چنین عنوانی نیستند، شایسته توجه است. با این حال، این دیدگاه از آن جهت که از تبیین رابطه منطقی میان ارکان بزه و سه مؤلفه عقل، بلوغ و اختیار غافل مانده است، قابل نقد می‌باشد. جالب آن‌که قائلان به این دیدگاه، عوامل رافع مسئولیت کیفری (مانند صغر سن، جنون و اکراه) را عواملی می‌دانند که یا تشخیص شخص را مختل می‌کنند یا اراده او را زائل می‌نمایند (زراعت، ۱۳۸۹: ۲۲۱). در حالی که توضیح نمی‌دهند در صورت فقدان قدرت تشخیص (که نافی علم و آگاهی است) یا فقدان اراده، رکن روانی بزه چگونه محقق می‌شود؟! این امر نشان دهنده خلأ نظری در تبیین ارتباط میان این مفاهیم است.

برخی دیگر از حقوق‌دانان مسئولیت کیفری را به دو بخش متمایز «بزه کاری» (عناصر قانونی و مادی بزه) و «قابلیت اسناد» تقسیم می‌نمایند (جعفری، ۱۴۰۱). بر اساس این دیدگاه، مسئولیت کیفری مستلزم تحقق هم‌زمان دو شرط اساسی است: نخست، وقوع رفتاری مادی که منطبق با توصیف قانونی بزه باشد؛ دوم، وجود شرایط لازم در مرتکب برای انتساب عمل بزه کارانه به وی. قابلیت اسناد در این چارچوب به معنای امکان نسبت دادن عینی تقصیر به فاعل عمل است و مشتمل بر شرایط پنج‌گانه عقل، اراده، بلوغ، اختیار

و علم می‌باشد (غلامی، ۱۳۹۲: ۱۱۷). پشتیبانان این نظریه استدلال خود را بر متن ماده ۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ استوار می‌سازند که در تعریف بزه تنها به عناصر قانونی (هر فعل یا ترک فعلی که در قانون برای آن مجازات تعیین شده است) و مادی (فعل یا ترک فعل) اشاره نموده و ذکر از عنصر معنوی به میان نیاورده است. بر این اساس، ایشان استنباط می‌کنند که قانون‌گذار در فرآیند جرم‌انگاری، معیار را تنها «آسیب اجتماعی» قرار داده و عنصر معنوی را در تحقق مصداقی بزه‌ها دخیل نمی‌داند (جعفری، ۱۴۰۱: ۳۲). از این منظر، عنصر روانی نه به عنوان رکنی مستقل در تحقق بزه، بلکه به عنوان جزئی از «قابلیت انتساب» و در نهایت بخشی از مسئولیت کیفری تلقی می‌گردد.

با وجود ظرافت و انسجام نظری این دیدگاه در ایجاد پیوند بین مفاهیم روان‌شناختی و حقوقی، نقدهای جدی بر آن وارد است. مهم‌ترین نقد عقلی به این دیدگاه، لوازم منطقی آن است که در صورت تفکیک عنصر معنوی از ارکان تشکیل دهنده بزه، حتی حیوانات و اشیاء نیز می‌توانند به عنوان «مرتکب بزه» تلقی شوند، هرچند به دلیل فقدان قابلیت اسناد (فقدان اراده و عقل)، مسئولیت کیفری نخواهند داشت. این نتیجه‌گیری که با بدیهیات حقوق کیفری در تعارض است، و نوعی بازگشت به دوران پیشامدرن حقوقی محسوب می‌شود (محسنی، ۱۳۷۶: ۹).

از منظر حقوقی نیز این دیدگاه با متن و روح قانون مجازات اسلامی ناسازگار است. ماده ۱۴۴ این قانون، اگرچه در فصل شرایط مسئولیت کیفری گنجانده شده، اما به شکل آشکار مقرر می‌دارد: «جرائم عمدی با قصد ارتکاب یافته یا با علم به موضوعات قانونی محقق می‌شوند». این تصریح قانونی، عنصر معنوی را به عنوان شرط ضروری تحقق بزه معرفی می‌کند. تأیید این امر را می‌توان در مواد دیگری از همین قانون نیز مشاهده کرد: ماده ۲۹۰ تحقق جنایت عمدی را منوط به وجود علم، اراده و قصد می‌داند و ماده ۲۲۱ «وطی به شبهه» (ناشی از فقدان سوءنیت) را مانع تحقق نفس بزه زنا معرفی می‌کند.

با توجه به این شواهد قانونی، به نظر می‌رسد دیدگاه دو رکنی بودن جرم از پشتوانه حقوقی مستحکمی برخوردار نیست، بلکه تحلیل نظام قانونی نشان می‌دهد که قانون‌گذار با به کارگیری مفهومی گسترده از مسئولیت کیفری، شرایط تحقق بزه و شرایط انتساب

مسئولیت را در یک چارچوب به هم پیوسته مورد توجه قرار داده است. بر این اساس، عنصر معنوی هم در تحقق بزه نقش دارند و هم در تحقق مسئولیت کیفری، و تفکیک این دو حوزه نه ممکن است و نه منطقی.

برخی حقوق دانان شرایط مسئولیت کیفری را شامل اهلیت کیفری، ارتکاب بزه و فقدان موانع مسئولیت کیفری می دانند. آنان اهلیت کیفری را مرکب از عقل، بلوغ، اختیار و گاه قصد یا تقصیر می شمارند و از این حیث به نظریه دو رکن انگاری بزه نزدیک می شوند، هرچند در عین حال وقوع بزه را دارای سه رکن می دانند (غلامی، ۱۴۰۰: ۱۴۰-۱۴۴). این دیدگاه نیز قابل نقد است، زیرا جایگاه رکن معنوی روشن نیست و مشخص نمی شود که باید آن را جزء ارکان بزه دانست یا از اجزای اهلیت کیفری. این ابهام موجب نوعی وضعیت بینابینی میان نظریه دو رکنی و سه رکنی بزه شده که آثار ماهوی مهمی دارد. افزون بر این، تلقی «فقدان موانع مسئولیت کیفری» به عنوان شرط تحقق مسئولیت نیز محل تردید است، زیرا پس از احراز عقل، بلوغ و اختیار، جست و جوی عدم این اوصاف برای تحمیل مسئولیت منطقی به نظر نمی رسد. در مجموع، این دیدگاه را می توان شاخه ای از نظریه دو رکن انگاری بزه دانست، هرچند در مفهوم ها و اصطلاح های به کار رفته تفاوت هایی دارد. اما پژوهش حاضر، با به رسمیت شناختن ارکان سه گانه بزه (مادی، معنوی و قانونی) و با عنایت به تعریف های موجود از مسئولیت کیفری، قائل به وجود رابطه ای لازم و ملزوم میان مفهوم های عقل، بلوغ و اختیار با ارکان تشکیل دهنده بزه است. بر اساس این دیدگاه، تحقق ارکان بزه منوط به وجود شرایط سه گانه مذکور است و در نتیجه، با احراز چنین ارتباطی، شرایط مسئولیت کیفری به شکل عینی همان ارکان وقوع بزه محسوب می شوند. در این پارادایم، به محض وقوع بزه - که مستلزم تحقق هم زمان ارکان سه گانه و انتساب آن به مرتکب است - هیچ مجال جداگانه ای برای بررسی شرایط مسئولیت کیفری باقی نمی ماند، زیرا شرایط مسئولیت کیفری (تجمع ارکان سه گانه و انتساب آن ها به مرتکب) با وقوع بزه محقق شده اند. به عبارت دیگر، تحقق بزه به معنای تحقق هم زمان شرایط مسئولیت کیفری است و تفکیک مصنوعی میان «تحقق بزه» و

«تحقق مسئولیت کیفری» که در برخی نظریه‌های پیشین وجود دارد، سازگاری چندانی با منطق حقوقی ندارد.

۲- عقل

در بررسی مبانی مسئولیت کیفری، «عقل» به عنوان محوری‌ترین شرط احراز مسئولیت، جایگاهی بی‌بدیل دارد. این بخش از مقاله با واکاوی مفهوم عقل در حقوق کیفری و تبیین ارتباط آن با مسئولیت کیفری، دو جنبه اساسی این موضوع را بررسی می‌کند: نخست، تحلیل معناشناختی عقل و تمایز آن از مفهوم‌های مشابه، و دوم، چگونگی تأثیر این مفهوم بر تحقق مسئولیت کیفری.

۲-۱. مفهوم عقل در حقوق کیفری

در نظام حقوق کیفری، «عقل» از مفهوم‌های بنیادین مسئولیت کیفری است، اما تعریف آن همواره با چالش‌هایی همراه بوده است. با توجه به تفاوت تعبیر عقل در حوزه‌های مختلف مانند دین، اقتصاد، فرهنگ و اجتماع، تشخیص عاقل بودن به زمینه کاربردی آن بستگی دارد. برای مثال، شخصی که قادر به اداره خانواده نیست، ممکن است در عرف «بی‌عقل» خوانده شود، بدون آن‌که از نظر روان پزشکی یا حقوقی مجنون محسوب گردد. با در نظر گرفتن نسبی بودن این مفهوم، به نظر می‌رسد «عقل» در حقوق کیفری در دو مفهوم اصلی به کار می‌رود:

۲-۱-۱. عقل به معنای فعالیت طبیعی قوای ادراکی

در این استعمال، عقل در مورد شخصی به کار می‌رود که عملکرد ذهنی و فعالیت قوه عاقله او در وضعیت مطلوبی قرار دارد که این امر وابستگی به سن یا هر مولفه دیگری ندارد. لذا همین که شخص در هر سنی از فعالیت طبیعی قوای دماغی متناسب با سن خودش برخوردار باشد، چنین شخصی را می‌توان واجد عقل و به عبارتی عاقل خطاب نمود. از همین رو است که عرف جامعه در خصوص کودک غیرممیزی که رفتار او متناسب با مقتضای سن اوست از واژه عاقل استفاده می‌کند و در برخورد با چنین شخصی هیچ‌گاه عرف از واژه

مجنون (به عنوان مفهوم مخالف عاقل) یا مفاهیم مشابه استفاده نمی کند. چنین برداشتی از عقل ما را بر آن می دارد که میان یک بزرگ سال و کودک تفاوتی در اصل برخورداری از قوه عاقله قائل نشویم و تنها ممیز میان آن ها را محدود به دامنه و عمق فعالیت های این قوه بدانیم نه اصل وجود آن (غلامی و همکاران به نقل از میرسعیدی، ۱۳۹۷: ۸۶)

۲-۱-۲. عقل به معنای ادراک و تمیز

در تحلیل مبانی مسئولیت کیفری، رویکردی مبتنی بر «ادراک و تمیز» به عنوان معیار عقل مطرح شده که تا حد زیادی متأثر از آموزه های روان پزشکی است. در این نگاه، عقل به معنای توانایی تشخیص حسن و قبح اعمال و درک نتایج رفتار ارتكابی تعریف می شود. مطابق این دیدگاه، عاقل به کسی اطلاق می گردد که توانایی تشخیص ارزش اخلاقی اعمال و پیش بینی نتایج آن ها را دارا باشد. نکته حائز اهمیت در این تعریف آن است که عقل در این مفهوم در برابر جنون قرار نمی گیرد، بلکه مقوله «قابلیت ادراک و تمیز» در مقابل «عدم قابلیت ادراک و تمیز» قرار می گیرد. به عبارت دیگر، شخصی که دارای توانایی ادراک و تمیز است، عاقل محسوب می شود، حتی اگر از این توانایی استفاده نکند. در مقابل، کسی که فاقد این توانایی است، لزوماً مجنون تلقی نمی گردد.

برای مثال، شخصی که به اجبار مشروبات الکلی مصرف کرده و در نتیجه توانایی ادراک و تمیز خود را از دست داده، هرچند مجنون محسوب نمی شود، اما به دلیل فقدان قوه ادراک و تمیز، فاقد مسئولیت کیفری است. این دیدگاه بر وجود یا عدم وجود قابلیت ادراک و تمیز تأکید دارد، بدون آن که علت این فقدان مورد توجه باشد.

در مقایسه با دیگر دیدگاه ها، این رویکرد که عقل را معادل قابلیت ادراک و تمیز می داند، به عدالت نزدیک تر است، چرا که مسئولیت کیفری باید بر اساس میزان ادراک و تمیز شخص تعیین گردد (غلامی و همکاران به نقل از میرسعیدی، ۱۳۹۷: ۸۸). این دیدگاه با ارائه معیاری عینی برای سنجش مسئولیت کیفری قابل دفاع است، اما منتقدان معتقدند: تقلیل عقل به تشخیص حسن و قبح نادرست است، زیرا خود نیازمند تعریف مستقل از حسن و قبح است. از نظر آنان، در نبود تعریف دقیق از عقل، تشخیص آن باید بر پایه

معیارهای علمی انجام شود، نه بر اساس باورهای دینی، فرهنگی یا سلیقه‌ای (آقایی نیا، ۱۴۰۲: ۲۲۵).

آن‌چه بیان شد، تنها دیدگاه‌های دکترین حقوقی است که هرچند ارزشمند و قابل تأمل است، اما پرسش اصلی این است که قانون‌گذار در مواردی که عقل و جنون منشأ آثار ماهوی و شکلی متفاوت‌اند، چه دیدگاهی را پذیرفته است؟. قانون‌گذار در این زمینه تصریح روشنی ندارد و تنها با تحلیل منطقی مواد فصل اول و دوم بخش چهارم کتاب اول قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ به ویژه ماده‌های ۱۴۰ و ۱۴۹ می‌توان به پاسخی مستند در این باب رسید. ماده ۱۴۰ عقل را شرط مسئولیت کیفری معرفی می‌کند، و ماده ۱۴۹ با تکیه بر فقدان اراده یا قوه تمیز، برخی اشخاص مبتلا به اختلال روانی را مجنون می‌داند. اگر جنون را ضد عقل تلقی کنیم - چنان‌که عرف عام و تخصصی نیز مؤید این برداشت است - آن‌گاه در فقدان هر دو معیار اراده و تمیز، جنون تحقق می‌یابد، و در صورت فقدان هیچ یک از آن‌ها، آن‌چه باقی می‌ماند عقل است، حتی اگر اختلال روانی جزئی و غیرمؤثر وجود داشته باشد.

به بیان دیگر، گاه برای شناخت مفهومی، به ضد آن رجوع می‌شود. اما در این جا تعریف عقل از رهگذر ضدش (جنون) ما را با پرسش تازه‌ای مواجه می‌کند: جنون چیست؟ بدین ترتیب چالش تعریف عقل، به چالش تعریف جنون نیز منتهی می‌شود. پرسشی که پاسخ آن نیازمند کاوشی عمیق‌تر در مبانی نظری و قانونی است.

به نظر نگارندگان، راه حل رفع ابهام در تعریف عقل و جنون، توجّه به ماده ۱۴۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ است. این ماده نه عقل را تعریف کرده و نه جنون را، اما دسته‌ای از اشخاص را معرفی می‌کند که در وضعیتی میان عقل و جنون قرار دارند. مطابق حکم قانون‌گذار، اگر شخص حداقل یکی از دو عنصر «اراده» یا «تمیز» و یا حداکثر هر دوی آن‌ها را نداشته باشد، در زمره مجانین محسوب می‌شود. در همین نقطه می‌توان موضع قانون‌گذار را در باب مفهوم کیفری جنون استنباط نمود؛ بدین معنا که جنون وضعیتی ذهنی است که در آن اراده یا قوه تمیز (یا هر دو) از میان رفته و به طریق مفهوم مخالف، عقل وضعیتی است که شخص در آن هم مرید و هم ممیز تلقی می‌شود. از این جهت

می‌توان گفت اراده و تمیز از آثار قوه عقل‌اند. بنابراین، عقل در اصل همان قوه ادراک است، نیرویی درونی که انسان به وسیله آن توانایی درک ماهیت رفتار خویش و نتایج اجتماعی و مادی آن را دارد (میرسعیدی، ۱۳۹۰: ۷۸). ذکر اراده و تمیز در کنار عقل، به نظر برای تبیین و روشن‌تر کردن حدود و ثمرات آن است. حتی می‌توان ادعا کرد ادراک خود ثمره عقل است و تعریف عقل به مثابه «قوه ادراک» تعریفی است که کارکرد اصلی آن را نشان می‌دهد، همان‌گونه که خودرو را به عنوان «وسیله نقلیه» معرفی می‌کنیم.

البته باید توجه داشت ادراک دارای مراتب است. در مرتبه کامل، هم اراده و هم تمیز تحقق می‌یابد و شخص عاقل محسوب می‌شود، اما در مراتب پایین‌تر ممکن است فقط یکی از این دو وجود داشته باشد، وضعیتی که قانون‌گذار آن را در شمار جنون قرار می‌دهد. از این رو ممکن است برخی مجانین دارای اراده باشند، ولی به سبب فقدان تمیز، عاقل تلقی نشوند. بنابراین عقل مستلزم ادراک تام است، در حالی که اراده یا تمیز با حداقل ادراک نیز ممکن است شکل گیرند و وجود هر یک به تنهایی دلیل بر عقلانیت نیست.

در نهایت ذکر دو نکته خالی از فایده نیست. نخست، استعمال واژه عقل در حقوق کیفری، به ویژه در بحث شرایط مسئولیت کیفری، تنها در خصوص اشخاص بالغ معنا می‌یابد. کودکان اگرچه در عرف عاقل محسوب می‌شوند، اما به دلیل صغر سن، مسئولیت کیفری ندارند. علت این امر نیز ناتوانی در ادراک کامل و عدم تکامل عقل است که به نظر نگارندگان موجب عدم تحقق بزه و به نظر غالب، سبب عدم استقرار مسئولیت کیفری می‌شود که تفصیل این موضوع ذیل عنوان «بلوغ» بررسی خواهد شد. دوم، امروزه احراز مؤلفه‌های عقل و جنون با موازین علمی، تخصصی و فنی بسیار آسان گشته است، اما در این راستا نباید راه افراط را پیمود و علیرغم آن‌چه که در خصوص احراز مقصود قانون‌گذار از مؤلفه عقل در حقوق کیفری که در بالا نیز بیان شد، کلیت عقل را با دانش روان‌پزشکی و یا روان‌شناسی تعریف نمود، بلکه تنها مؤلفه‌های اراده و تمیز را باید در سایه این علوم و یا علوم و فنون خاص دیگر احراز نمود، زیرا در غیر این صورت مشکل اصولی رخ می‌دهد. اگر مفهوم عقل و جنون برای قانون‌گذار و هم‌چنین شارع مقدس دشوار جلوه

می‌کند تا جایی که برای تبیین مفهوم آن چاره‌ای جز تمسک به تعریف و شناسایی این واژه در علوم خاص ندارند، چگونه و بر چه اساسی در مرحله تقنین و تشریع بر وجود و فقدان آن آثار ماهوی بار کرده‌اند؟ عقل سلیم می‌پذیرد که پیش فرض منطقی بکارگیری واژه عقل توسط قانون‌گذار و فقها و بار کردن احکامی بر وجود یا فقدان آن، التفات شایسته به ماهیت این مفهوم توسط ایشان بوده و از اساس تقنین و تحکیم در این زمینه ناشی از وقوف بر آن و به سبب آن است. از این رو این ادعا که قانون‌گذار با جهل به این مؤلفه، در مسیر قانون‌گذاری حول محور آن پا نهاده و سپس و در مرحله بعد، تعریف و تبیین آن را وظیفه علوم دیگر دانسته است، قانون‌گذار را در جایگاه اتهام عدم حکمت قرار می‌دهد که به طور حتم و با توجه به آن چه در ما قبل بیان شد برای پرهیز از این تالی فاسد باید معتقد بود که قانون‌گذار با علم و آگاهی کامل نسبت به چیستی و ماهیت عقل و جنون، آن‌ها را مورد حکم قرار داده است. البته باید یادآور شد که در مقام اجرا و برای احراز مؤلفه‌های آن‌ها شایسته است از علوم دیگری به منظور اظهار نظر در این باب استفاده نمود.

با این حال و علیرغم آن چه که در خصوص تعیین مفهوم حقوقی عقل و جنون از سوی قانون‌گذار و احراز معیارهای آن‌ها از سوی متخصصین ذکر شد، برخی این مفهوم‌ها را مفاهیمی عرفی و مرجع تشخیص آن‌ها را خود قاضی می‌دانند (ولیدی، ۱۳۷۱: ۱۴۵) و در مقابل برخی دیگر قائل به تخصصی بودن این مفهوم‌ها هستند که تشخیص آن‌ها بر عهده روان‌پزشک است (صانعی، ۱۳۷۴: ۳۹).

۲-۲. ارتباط عقل با رکن معنوی بزه

با وجود اختلاف نظر درباره تعداد ارکان بزه، پیش‌تر گفته شد که سه رکنی دانستن پدیده بزه کارانه نه تنها با دیدگاه غالب هم‌سوست و پیامدهای مثبتی دارد، بلکه با منطق حقوقی نیز سازگارتر است. اکنون باید دید عقل - به عنوان یکی از شرایط مسئولیت کیفری در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ - چه نسبتی با رکن معنوی دارد و در صورت وجود ارتباط، ماهیت و کیفیت آن چگونه است؟

پاسخ به این پرسش مستلزم بررسی رکن معنوی و اجزای آن است. رکن معنوی به سبب ماهیت ذهنی خود، عرصه اختلاف نظرهای فراوان حقوقی است و طرح همه آنها در این مجال ممکن نیست، از این رو تنها آن بخش که با موضوع این پژوهش ارتباط مستقیم دارد، بررسی می‌شود. در حقوق کیفری عمومی مسلم است که رکن معنوی از دو جزء «اراده» و «پذیرش» تشکیل می‌شود و همین دو جزء در مجموع، رکن معنوی بزه را می‌سازند. در ادامه، تا حدی که با موضوع پژوهش حاضر مرتبط باشد، این اجزا مورد بررسی قرار می‌گیرند.

اراده: اراده در لغت به معنای خواستن، طلب کردن، آهنگ و عزم آمده است (عمید، ۱۳۸۹: ۱۰۰) و در حوزه کیفری، اراده ارتکاب بزه عبارت است از خواستن انجام عمل بزه کارانه. در برابر آن، رفتار غیر ارادی قرار دارد که به معنای نخواستن رفتار تحقق یافته است. با توجه به این معنا از رفتار غیر ارادی، برخی آن را اعم از رفتار غیر ارادی واقعی و رفتار غیر ارادی فرضی دانسته‌اند. در تقسیم‌بندی مذکور، قسم نخست به حالتی اشاره دارد که مرتکب هیچ گونه اراده‌ای در انجام عمل نداشته باشد، مانند زمانی که شخص تحت تأثیر هیپنوتیزم مرتکب بزه گردد. قسم دوم ناظر به وضعیتی است که شخص در حقیقت با اراده رفتار را انجام می‌دهد، اما در شرایطی قرار دارد که چاره‌ای جز ارتکاب آن نداشته است (جعفری، ۱۳۹۲: ۱۲۳).

با این حال، غیر ارادی دانستن قسم دوم دشوار به نظر می‌رسد، زیرا اراده به روشنی در عامل مشاهده می‌شود. به نظر می‌رسد طرح چنین دیدگاهی نتیجه خلط میان مفاهیم «اراده» و «اختیار» است، حال آن که این دو عنوان از حیث جایگاه، کارکرد و آثار با یکدیگر متفاوت‌اند. به هر روی، مقصود از اراده و فقدان آن در این بحث حالتی ذهنی است که شخص حسب مورد یا انجام رفتاری را برمی‌گزیند، یا رفتاری که محقق شده خواست و طلب او نبوده است. ناگفته نماند که تحلیل موشکافانه و دقیق مفهوم اراده به علت ماهیت ذهنی و غیرعینی آن، امری دشوار و نیازمند مجالی مستقل است. با این حال، برای درک نسبت عقل و اراده، باید بار دیگر رابطه میان «ادراک» به عنوان تبلور عقل و اراده را مورد بررسی قرار داد.

برخی بر این باورند که اراده، همان خواستن رفتار ارتكابی است و تنها زمانی می‌تواند در کنار علم یا قصد موجب تحقق سوءنیت شود که ناشی از عوامل خاصی باشد، هرچند در خصوص این عوامل اتفاق نظر وجود ندارد. گروهی ادراک و اختیار را شرط اعتبار اراده دانسته و اراده بدون آن‌ها را غیر معتبر تلقی کرده‌اند (یاره، ۱۹۹۷: ۲۸۳) و عده‌ای دیگر تنها اختیار را شرط تحقق اراده معتبر می‌دانند و خواستن رفتار را تنها در صورتی که ناشی از اختیار باشد، شایسته اعتنا دانسته‌اند (عوض محمد عوض، ۱۹۸۰: ۲۱۰).

با وجود این، به نظر می‌رسد اراده به عنوان یک کنش ذهنی، برخاسته از ادراک است. در نتیجه، معتبر دانستن اراده بدون ادراک (مطابق دیدگاه نخست) به این اشکال می‌انجامد که اساساً پرسیده شود، اراده در بدو امر با چه چیزی تحقق می‌یابد تا در مرحله بعد اعتبار آن به ادراک وابسته گردد؟ این دیدگاه، امکان تصور اراده بدون عقل و حداقلی از ادراک را مفروض می‌گیرد، امری که حتی مرز میان غریزه حیوانی و خواست انسانی را نادیده می‌انگارد. هم‌چنین، در دیدگاه دوم که اختیار را بدون ادراک شرط اعتبار اراده می‌داند، این پرسش بنیادین باقی می‌ماند که چه دلیل منطقی وجود دارد تا اختیار شرط اعتبار اراده محسوب گردد؟ به نظر می‌رسد، ریشه این برداشت در آن است که برخی حقوق‌دانان اختیار را ذیل رکن معنوی بررسی نموده و آن را بخشی از اجزای آن می‌دانند. این در حالی است که همان‌طور که خواهد آمد، چنین دیدگاهی از منظر نگارندگان ناصواب بوده و جایگاه اختیار باید جداگانه مورد بحث قرار گیرد.

در هر حال، ضروری است تأکید شود که مفهوم‌های ذهنی مشابه همگی ناشی از ادراک‌اند و میان آن‌ها و ادراک رابطه علیت برقرار است. در همین راستا، متکلمین و فلاسفه فرآیند پیدایش اراده را متشکل از چهار مرحله دانسته‌اند: تصور، تصدیق، اشتیاق و ایجاد اراده. به عنوان نمونه، تصور ربودن مال ابتدا در ذهن ایجاد می‌شود (تصور) و سپس فایده یا ضرر آن مورد سنجش قرار می‌گیرد (تصدیق). اگر حاصل این سنجش فایده باشد، شوق و اشتیاق به انجام آن ایجاد می‌شود (اشتیاق) و با شدت گرفتن این شوق، اراده تحقق می‌یابد (شیرازی، ۱۳۷۹: ۳۰۲).

تأمل در این سیر ذهنی، به ویژه مرحله تصدیق و ارزیابی فایده یا مضار، نشان می‌دهد که مهم‌ترین مؤلفه در شکل‌گیری اراده، ادراک است؛ به گونه‌ای که بدون هیچ سطحی از ادراک، تحقق اراده ممکن نیست. در غیاب ادراک، تنها غریزه‌ها و نه اراده‌ای آگاهانه ظهور می‌کنند. بنابراین، ادراک یا همان عقل، نقش اساسی در تحقق اراده دارد.

بر این مبنا، اراده به عنوان جزئی از رکن معنوی، استقلال وجودی ندارد و موجودیت آن وابسته به ادراک کامل (عقل) یا نسبی است. در واقع، اشخاص دارای اختلال روانی ممکن است در حدی از ادراک، واجد اراده باشند؛ اما این اراده ناقص و نشانه نقصان در کارکرد عقل است. از این رو، ادراک به عنوان ترجمان عقل یا فقدان آن، به طور مستقیم بر تحقق یا عدم تحقق اجزای رکن معنوی اثرگذار است و میان این دو رابطه‌ای تنگاتنگ وجود دارد.

پذیرش: عنوان اتخاذی بیانگر این نکته است که تنها زمانی می‌توان شخصی را دارای نیت بزه کارانه دانست که او وصف‌ها و نتیجه‌های رفتار خود را پذیرفته باشد. به بیان دیگر، شخصی که اراده ارتکاب رفتاری را داشته و هم‌زمان تمامی اوصاف و پیامدهای آن را بپذیرد، نسبت به رفتار و پیامدهای مترتب بر آن واجد نیت بزه کارانه است. بنابراین، سوءنیت یا نیت بزه کارانه حاصل تلاقی اراده با علم یا قصد است. نخستین نهادی که به ضمیمه اراده موجب تحقق عنصر معنوی بزه‌های عمدی می‌شود، علم و آگاهی است. توضیح آن که هرگاه مرتکب با آگاهی از اجزاء مادی پدیده بزه کارانه، اراده ارتکاب رفتار را داشته باشد، نیت بزه کارانه وی محقق خواهد بود. نهاد دیگری که می‌توان آن را عامل تشکیل‌دهنده نیت بزه کارانه دانست، قصد است؛ به این معنا که هرگاه شخصی رفتاری را با اراده انجام دهد و در پی نیل به هدف‌های خاص باشد، نسبت به آن هدف‌ها دارای نیت بزه کارانه تلقی می‌شود (محمدخانی، ۱۳۹۵: ۱۱۰).

پذیرش در این معنا خود ناشی از تمییز به عنوان یکی از نتیجه‌های قوه ادراک است. روشن است که دریافت بسیاری از مفهومی‌های کیفری (مانند مال و مالکیت در بزه‌های مالی، یا ناموس و عرض در برخی بزه‌های علیه اشخاص، و نیز جان و تمامیت جسمانی در بزه‌های علیه اشخاص) در گرو وجود ادراک و سپس تمییز و تشخیص آن‌هاست. بدیهی

است که بدون این توانایی، علم به این مفهوم‌ها تحقق نمی‌یابد و ادعای خلاف آن پذیرفتنی نیست.

از آن‌جا که مهم‌ترین وجه افتراق میان انسان و حیوان عقل است، بسیاری از فلاسفه با پذیرش تعریف مشهور انسان به عنوان «حیوان ناطق»، بر این حقیقت تأکید کرده‌اند. اگر وصف «ناطق بودن» (یعنی عقل و ادراک) از تعریف انسان حذف شود، آن‌چه باقی می‌ماند موجودی است که رفتار خود را بدون ادراک و تنها بر اساس غریزه، عادت و یا هدایت دیگران همانند سایر حیوانات انجام می‌دهد. حال چگونه می‌توان شخص مجنون را که فاقد عقل و ادراک است، عالم به موضوع بزه دانست؟ حتی اگر علم به موضوع بزه در او فرض شود، پرسش اساسی این است که با چه مبنایی می‌توان رفتار او را ارادی تلقی کرد یا او را واجد قصد بزه کارانه دانست؟

ماهیت برخی از بزه‌ها نیز به گونه‌ای است که نوع رفتار در تحقق عنوان بزه کارانه نقش اساسی دارد، برای مثال در بزه کلاهبرداری، رفتار مرتکب باید متقلبانه بوده و خود او نیز نسبت به این وصف آگاهی داشته باشد. یا در بزه تخریب، مرتکب باید بداند که عمل او نوعاً مخرب است. در این میان، جز اشخاصی که دارای ادراک - ولو نسبی - باشند، چه کسی قادر به تمییز چنین اوصافی است؟ اگر بپذیریم که شخص عاقل، در صورتی که مالی را به اشتباه بی‌ارزش تلقی کرده و بردارد، به دلیل فقدان علم به موضوع بزه، واجد عنصر معنوی نیست، چگونه می‌توان از شخص مجنون که از اساس فاقد قدرت تشخیص و سنجش است، چنین انتظاری داشت؟ به عبارت دیگر، اگر حیوان‌ها به دلیل نداشتن قوه عاقله مسئولیت کیفری ندارند، انسانی که شرایط او از این حیث همانند حیوان است، چگونه می‌تواند دارای رکن معنوی بوده و بزه کار تلقی شود؟

بر این اساس، فقه اسلامی و قانون‌گذار در مواردی با واقع‌بینی، تحقق سوءنیت را مشروط به برخورداری مرتکب از ادراک دانسته‌اند. هرچند قانون‌گذار در برخی بزه‌ها سکوت نموده (که شاید ناشی از بداهت امر باشد) و یا در قالبی کلی و گاه متناقض، عمد و سوءنیت را قابل تصور دانسته است، چنان‌که در ماده ۱۵۰ قانون مجازات اسلامی به ارتکاب بزه توسط مجانین اشاره نموده است. در فقه اسلامی و به تبع آن در قانون مجازات

اسلامی ۱۳۹۲، جنایت‌ها بر اساس عنصر معنوی به سه دسته عمد، شبه‌عمد و خطای محض تقسیم می‌شوند که اگر مرتکب «عامداً فی فعله و عامداً فی قصده» باشد، جنایت عمدی است و اگر «عامداً فی فعله و مخطئاً فی قصده» باشد، جنایت شبه‌عمدی تحقق می‌یابد. اما در خطای محض، مرتکب «مخطئاً فی فعله و مخطئاً فی قصده» است و جنایت‌های مجانین مصداق بارز این نوع جنایت محسوب می‌شوند. بدین ترتیب، مجانین نه در فعل و نه در قصد، عمدی ندارند. بنابراین باید گفت شارع در تحلیل تحقق قصد بزه کارانه، توجه کامل به عنصر ادراک نشان داده است، امری که شایسته تقدیر است و می‌تواند راهگشای قانون‌گذاری و رویه قضایی در سایر بزه‌ها باشد.

آن‌چه درباره اراده و علم در بزه‌های عمدی گفته شد، در بزه‌های غیرعمدی نیز صادق است. در این دسته از بزه‌ها که عنصر معنوی بر مبنای تقصیر کیفری تعریف می‌شود، وجود عقل یا ادراک شرط اساسی است. اگر تقصیر کیفری را «اراده ارتکاب رفتار همراه با پیش‌بینی یا کوتاهی در پیش‌بینی نتیجه بزه کارانه» بدانیم (محمدخانی، ۱۳۹۷: ۲۱)، تحقق آن نیازمند دو مؤلفه است:

۱. آگاهی به سوء بودن رفتار از منظر عرف (مطلقاً یا تحت شرایط خاص)،
 ۲. آگاهی به بزه کارانه بودن نتیجه احتمالی ناشی از رفتار.
- حال آن‌که مجانین یا اشخاص مبتلا به اختلال‌های شدید روانی فاقد این دو نوع علم‌اند، نه عرف و نه قانون را درک می‌کنند. بنابراین، تحقق تقصیر کیفری در خصوص آنان ممکن نیست. نمی‌توان از شخصی که قدرت سنجش و تمیز ندارد انتظار رعایت احتیاط و مقرردها داشت، چنین انتظاری فاقد مبنای منطقی و حقوقی است.
- در جمع‌بندی باید گفت عقل، پیش‌نیاز بنیادین تحقق رکن معنوی است؛ بدون آن، علم، اراده و قصد مجرمانه - چه در بزه‌های عمدی و چه غیرعمدی - قابل تصور نیست. همان‌طور که تنفس بدون قلب و ریه ممکن نیست، تصور عنصر معنوی بدون عقل نیز با منطق حقوق کیفری سازگار نخواهد بود. از این رو، توجه به وضعیت عقلانی مرتکب در تحلیل مسئولیت کیفری امری ضروری است و فقدان آن مبنای رفع مسئولیت کیفری از مبتلایان به اختلال‌های شدید روانی محسوب می‌شود.

۳- بلوغ

در بررسی مبانی مسؤولیت کیفری، «بلوغ» به عنوان یکی از ارکان ضروری احراز مسؤولیت، نقشی تعیین کننده ایفا می کند. در این بخش، به تحلیل مفهوم بلوغ در حقوق کیفری و بررسی ارتباط آن با مسؤولیت کیفری می پردازیم.

۳-۱. مفهوم بلوغ و شرایط تحقق آن

«بلوغ» در لغت از ریشه «بلغ» به معنای رسیدن است و در فقه اسلامی، به معنای رسیدن شخص به مرحله ای از رشد جنسی و جسمی است که در آن آمادگی برای مباشرت جنسی و تولید مثل فراهم می شود. نشانه های بلوغ به شکل عمده جسمانی اند و شامل رویش موی خشن بر ناحیه زهار، احتلام، حیض و بارداری می شوند. افزون بر این نشانه ها، سن نیز به عنوان معیاری قراردادی و ظنی برای احراز بلوغ در نظر گرفته شده است. فقهای امامیه معمولاً سن نه سال تمام قمری را برای دختران و پانزده سال تمام قمری را برای پسران ملاک بلوغ می دانند. این رأی، مستند به روایات و ادله فقهی است که بلوغ را نشانه ای از آمادگی برای تکلیف شرعی و کیفری تلقی کرده اند.

با این حال، از دیدگاه علمی و زیست شناختی، زمان بروز نشانه های بلوغ تابع عامل های متعددی از جمله نژاد، آب و هوا، وضعیت تغذیه و سلامت جسمی است و نمی توان برای همه اشخاص سنی یکسان در نظر گرفت. پژوهش های میدانی و پزشکی نشان می دهد که بسیاری از دختران در سن نه سالگی هنوز به مرحله رشد کامل جنسی نرسیده اند و قادر به درک مسؤولیت های شرعی و کیفری نیستند (اردبیلی، ۱۴۰۱: ۱۵۴).

چنین نکته ای را برخی از اندیشمندان اسلامی، همانند علامه طباطبائی نیز مورد اشاره قرار داده اند. به زعم ایشان، در عبادات و کیفرهایی هم چون حدود و دیات، تنها رسیدن به سن بلوغ کافی است، ولی در حوزه تصرف های مالی، شرط رشد عقلانی نیز ضروری است. این تفکیک بدان سبب است که فقدان رشد عقلی در حوزه امور مالی ممکن است به آسیب های اجتماعی جدی منجر شود، حال آن که در حوزه عبادات چنین مفسده ای متصور نیست (طباطبائی، ۱۳۶۷: ۲۹۴). بر اساس همین رویکرد فقهی، قانون مجازات اسلامی

مصوب ۱۳۹۲ در ماده ۱۴۷، سن مسئولیت کیفری را مطابق بلوغ شرعی تعیین کرده و سن نه سال قمری برای دختران و پانزده سال قمری برای پسران را معیار قرار داده است. اگر چه این مقرر با انتقادهایی در حوزه حقوق کودک مواجه شده است، از جمله آن که کودکان، به رغم رسیدن به بلوغ جسمی، غالباً فاقد رشد عقلانی و قدرت تشخیص در حد لازم برای درک ناپسندی اعمال بزه کارانه اند و از این رو، مسؤول شناختن کامل آنان نسبت به رفتار خود صحیح نمی باشد.

۳-۲. ارتباط بلوغ به عنوان یکی از شروط مسئولیت کیفری با رکن معنوی

اشخاص نابالغ بخش گسترده ای از جمعیت جامعه را تشکیل می دهند و هرچند بسیاری از آنان هم چنان در مرحله کودکی به سر می برند، اما این بدان معنا نیست که از هرگونه انحراف از هنجارهای اجتماعی مصون باشند. در واقع، ارتکاب رفتارهای خلاف قانون در میان آنها امری محتمل است، گاه این رفتارها از سر خشم و لجاجت و گاه به دلیل ناپختگی، ناآگاهی و فقدان درک صحیح از پیامدهای رفتارشان رخ می دهد. با این حال، به نظر می رسد که در اغلب موارد چنین کنش هایی ناشی از کاستی در ادراک، شعور و قوه تمیز باشد، عاملی که ریشه در نارسایی عقلانی نابالغ دارد و سبب می شود رکن معنوی رفتار بزه کارانه در مورد آنان به طور کامل تحقق نیابد. جهت تفصیل هرچه بیشتر موضوع، به تبعیت از قانون گذار اشخاص نابالغ را تحت دو گروه غیرممیزین و ممیزین تقسیم بندی نموده و چگونگی عدم تکمیل عنصر معنوی در خصوص آنان را پی خواهیم گرفت.

۳-۲-۱. غیرممیزین

شخص نابالغی که فاقد توانایی درک و تمیز است و قادر به تشخیص مفهوم هایی نظیر زشت و زیبا یا سود و زیان نمی باشد، در اصطلاح فقهی و حقوقی «غیرممیز» نامیده می شود (صفایی، ۱۴۰۳: ۲۲۸). این دسته از اشخاص به دلیل نقص جدی در قوه عقلانی، از درک واقعیات و تحلیل پیامدهای رفتارهای خود عاجز بوده و از اساس توانایی فهم ماهیت اعمال و محیط پیرامون خویش را ندارند. بدین ترتیب، تحقق اجزای عنصر معنوی در کلیه بزه ها اعم از عمدی و غیرعمدی در خصوص آنان اصولاً منتفی است، چرا که اجزای یاد شده،

شامل علم (به موضوع بزه، به حکم، به رفتار فیزیکی و شرایط و احوال پیرامون و گاه نتیجه محتمل)، اراده، قصد بزه کارانه و حتی بی احتیاطی و یا بی مبالاتی، همگی مستلزم برخورداری از قوه عقل و توانایی بهره گیری مؤثر از آن هستند.

برای درک بهتر این مسأله، می توان از تمثیلی استفاده نمود: همان گونه که برای سفر به مقصدی دور، وجود وسیله نقلیه سالم و دارای چرخ (و نه تنها اسم وسیله نقلیه) ضروری است، در مسؤولیت کیفری نیز صرف برخورداری بالقوه از قوه عقل کافی نیست. کودک نابالغ هرچند به طور ذاتی دارای استعداد عقلانی است، اما تا زمانی که این قوه به بلوغ عملی نرسد، همانند وسیله نقلیه ای بدون چرخ است که نمی تواند به مقصد برسد. بنابراین، عدم رشد کافی قوه تمیز و اراده در کودک، باعث می شود تحقق عنصر معنوی بزه (شامل علم، قصد و اراده) در وی غیرممکن باشد. در واقع، تحقق عنصر معنوی در مفهوم دقیق آن مستلزم دو شرط اساسی است:

الف. وجود عقل، یعنی برخورداری از ظرفیت شناختی پایه برای درک مفاهیم.
ب. توانایی بهره گیری از عقل، که خود متضمن بلوغ، رشد عقلانی و قدرت تحلیل و تمیز می باشد.

بدون این دو عنصر بنیادی، ارکان معنوی بزه بی معنا بوده و انتساب مسؤولیت کیفری به چنین اشخاصی فاقد مبنای منطقی و حقوقی است. به همین سبب است که عنوان شده، غیرممیزین از نظر عقلی در مرحله ای نیستند که بتوان وجود عمد و سوء نیت را در رفتار آنان تشخیص داد، زیرا اینان به وضوح، ضوابط و قواعد زندگی اجتماعی، حق و مالکیت و حسن و قبح اعمال را نمی دانند و رفتارشان بر پایه خواسته های غریزی و اولیه استوار است که برای ارضای آن ها هیچ گونه حد و مرزی را نمی شناسند (گلدوزیان، ۱۴۰۰: ۱۹۲).
با همین منطق، اگر کودک چهار ساله ای از روی کنجکاوی مواد مخدر متعلق به پدرش را برداشته و با آن به کوچه برود، چنین عملی را نمی توان مصداق حمل مواد مخدر تلقی کرد، زیرا نه تنها قصد بزه کارانه ای در میان نیست، بلکه از اساس رکن معنوی لازم برای تحقق بزه شکل نگرفته است. در چنین مواردی مقام قضایی می بایست به جای بررسی مسؤولیت کیفری و سپس معاف نمودن کودک، از اساس وقوع بزه را منتفی دانسته و قرار

منع تعقیب صادر کند. در بسیاری کشورها، برای ایجاد وحدت رویه در نظام کیفری، سن قانونی تمیز تعیین گردیده است. برای مثال در آلمان این سن ۱۴ سال و در انگلستان ۱۰ سال در نظر گرفته شده است و اشخاصی که زیر این سن هستند، به کلی فاقد مسئولیت کیفری بوده و اعمالشان بزه تلقی نمی شود (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۰: ۱۷۲). قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، سن مشخصی برای تمیز تعیین نکرده است. با این حال، بر اساس عرف، معمولاً سن غیرممیز بودن را حدود ۴ تا ۵ سالگی در نظر می گیرند. البته این امری کاملاً شخصی و وابسته به شرایطی مانند هوش، وراثت، موقعیت جغرافیایی و فرهنگی است و نمی توان عدد دقیقی را برای همه اشخاص تعیین کرد. از این رو، مقام قضایی در مواجهه با این موارد موظف است قوه تمیز را در هر پرونده به صورت شخصی احراز نماید.^۱

۲-۳. ممیزین

اشخاص نابالغی که دارای قوه درک و تمیز هستند و توانایی تشخیص زشت از زیبا و سود از زیان را دارند، در اصطلاح حقوقی «ممیز» نامیده می شوند (صفایی، ۱۴۰۳: ۲۲۸). با این حال، نباید از این تعریف چنین برداشت نمود که این نابالغین، تنها به دلیل داشتن قوه تمیز، برخوردار از عقل کامل بوده و همانند بزرگسالان قادر به تفکر و تصمیم گیری کاملاً آگاهانه اند، بلکه باید توجه داشت که علیرغم برخورداری از نوعی قوه تشخیص، هم چنان در ردیف نابالغین قرار دارند و این خود گواه روشنی بر ناقص بودن کارکرد این قوه است. از این رو، درک آن ها از امور و رخدادهای پیرامون، نسبی و محدود خواهد بود.

در بررسی دقیق تر عنصر معنوی کودکان ممیز، باید گفت اگرچه این اشخاص در اغلب موارد نسبت به موضوع بزه و رفتار فیزیکی، عالم و دارای اراده تلقی می شوند، اما در خصوص سایر اجزای عنصر معنوی مانند علم به حکم، سوءنیت عام و سوءنیت خاص، با تردیدهای جدی مواجه هستند. نخست، این اشخاص به واسطه سن پایین خود، عموماً نسبت

۱ - لازم به ذکر است در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، احراز تمیز یا عدم آن در خصوص اشخاص نابالغ جز در موارد معدودی از جمله تبصره یک و دو ماده ۳۷۵ و ماده ۵۲۶ ق م ا، تصمیم قضایی یکسانی را موجب می شود و لذا باید اذعان داشت تفکیک نابالغین در سایر موارد غیرقابل توصیه و فاقد نتیجه عملی می باشد.

به احکام و اهداف قانون‌گذار آگاهی ندارند. عرف نیز از آنان انتظار ندارد که به بررسی و درک قانون‌های کیفری بپردازند. از این رو، جهل به حکم در مورد آن‌ها همواره مفروض است. شرایط سه‌گانه پذیرش ادعای جهل به حکم نزد بزرگسالان - شامل امکان اثبات جهل، عدم تعارض با اصول اخلاقی و عدم تقصیر - در مورد این اشخاص کاربردی ندارد. حتی در صورت آموزش دیدن، توانایی درک مفاهیم مجرد حقوقی مانند «بزه» و یا «مسئولیت کیفری» را ندارند. دوم، به دلیل وابستگی میان اجزای عنصر معنوی، فقدان علم به حکم مستقیماً بر عدم تحقق سوءنیت عام و خاص اثر می‌گذارد. سوءنیت عام مستلزم آگاهی از بزه‌کارانه بودن رفتار است و سوءنیت خاص نیز نیازمند علم به بزه‌کارانه بودن نتیجه است. بنابراین، بدون آگاهی از حکم قانونی، این اجزای اساسی محقق نمی‌شوند. بنابراین، آن‌چه که در مورد ممیزین ذکر شد، ناظر بر فقدان قطعی و عینی برخی اجزای رکن معنوی است. به همین دلیل، پرداختن به احتمال فقدان یا تحقق سایر اجزای عنصر معنوی، هم‌چون علم به موضوع بزه و یا علم به نتیجه، در این مرحله ضرورتی ندارد. بررسی این موارد، بسته به سن، میزان رشد فکری، و شرایط خاص هر کودک، بر عهده مقام قضایی خواهد بود.

پیش از ورود به مبحث عدم تحقق عنصر معنوی در جرائم غیر عمدی توسط کودکان ممیز، لازم است توضیح مختصری در خصوص تقصیر کیفری ارائه شود. همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، تقصیر کیفری عبارت است از: «اراده ارتکاب رفتار در حال پیش‌بینی و یا کوتاهی در پیش‌بینی تحقق نتیجه بزه‌کارانه». در حقیقت، عنصر معنوی در این دسته از بزه‌ها نیز مستلزم نوعی اراده آگاهانه نسبت به ارتکاب رفتاری غیرعرفی و خطرناک و پریسک است. تأکید بر واژه «آگاهانه» به این دلیل است که انتظار عرف از مرتکب، همواره با در نظر گرفتن وجود شرایط زیر توجیه می‌شود:

۱. علم مرتکب به سوء بودن رفتار از منظر عرف: مرتکب باید بداند که رفتار وی خلاف عرف، غیر قابل توصیه، غیر فنی و پرخطر است. در حالی که بسیاری از کودکان، به ویژه کودکان ممیز، فاقد چنین آگاهی‌ای هستند. حتی اگر برخی از ایشان از این موضوع مطلع

باشند و تقصیر کار تلقی گردند، هم‌چنان به دلیل فقدان شرط دوم، عنصر معنوی در آن‌ها کامل نمی‌شود.

۲. علم مرتکب به بزه کارانه بودن رفتار و یا نتیجه محتمل بر آن: در بزه‌های غیر عمدی نیز همانند بزه‌های عمدی، علم به حکم نقش کلیدی دارد. بدون آگاهی از این که رفتار یا نتیجه آن جرم است، اراده نسبت به رفتار خطرناک و غیرعرفی نمی‌تواند شکل بگیرد. از آن‌جا که کودکان ممیز، به واسطه سن و عدم رشد کافی، نسبت به قانون‌های کیفری آگاه نیستند، عرف نیز از آنان چنین انتظاری ندارد. بنابراین، نمی‌توان گفت که تقصیر کیفری از سوی آنان محقق شده است.

در نتیجه، می‌توان اظهار داشت که بلوغ سنی به عنوان یکی از مقدمه‌های تحقق عنصر معنوی، نه به سبب ماهیت ذاتی خود، بلکه از آن جهت اهمیت دارد که بر رشد عقلانی و توان تشخیص شخص تأثیر می‌گذارد. به بیان دیگر، بلوغ فی نفسه موجب تحقق علم به حکم، سوءنیت عام و خاص نمی‌شود، بلکه راهی برای تکامل عقل و درک حقوقی است. بر اساس این دیدگاه، تحقق عنصر معنوی بزه منوط به رشد عقلانی است که به شکل غالب با بلوغ همراه می‌شود و نه آن که تنها رسیدن به سن معین مبنای باشد. از این رو، بلوغ موضوعیت ذاتی ندارد، بلکه اماره و طریق احراز رشد و کمال عقلی به شمار می‌آید. دلیل این امر آن است که عقل ماهیتی نامحسوس دارد و احراز مستقیم آن در گذشته دشوار بوده است. بنابراین فقها با اتکا به نشانه‌های عینی و ملموس بلوغ، آن را کاشف از رشد عقلانی دانسته‌اند. به بیان دیگر، آنان با استدلال عقلی چنین نتیجه گرفته‌اند که تکامل جسمی و جنسی شخص، نشانه‌ای از رشد و تکامل قوه عاقله و آمادگی برای تحمل مسئولیت کیفری است (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۴).

۴- اختیار

در تحلیل مبانی مسئولیت کیفری، «اختیار» به عنوان رکنی اساسی در تعیین قابلیت انتساب عمل بزه کارانه، جایگاهی محوری دارد. این بخش از پژوهش به بررسی مفهوم اختیار در نظام حقوق کیفری و نسبت سنجی آن با مسئولیت کیفری اختصاص یافته و در دو محور

اصلی تنظیم شده است: نخست، تحلیل ماهوی اختیار و تمایز آن از مفاهیم هم‌جوار، و دوم، نقش بنیادین اختیار در تحقق مسئولیت کیفری و حدود تأثیر آن بر قابلیت مجازات.

۴-۱. مفهوم اختیار

اختیار یکی از مفاهیم‌هایی است که به جهت داشتن ابعاد و آثار متعدد، در علوم گوناگون از جمله فلسفه، کلام، روان‌شناسی، اخلاق و حقوق همواره بر سر ماهیت آن اختلاف نظر بوده است. با این حال اختیار در لغت به معنای برگزیدن و در کاری یا امری آزادی و تسلط داشتن آمده است (عمید، ۱۳۸۹: ۸۱). در اصطلاح، اختیار به حالتی اطلاق می‌شود که در آن، انسان آزادانه و بدون آن که خطر شدید و قریب الوقوعی او را به ارتکاب رفتاری وادار کند، آن رفتار را انتخاب می‌نماید. در غیر این صورت، شرایط اکراهی حاکم است. به عبارت دیگر، هرگاه دلیل اصلی ارتکاب رفتاری، احتراز از خطری شدید باشد که در صورت خودداری از آن، متوجه شخص می‌گردد (مانند تهدید شخص دیگر و یا شرایط اضطراری که زندگی خود یا بستگان را تهدید کند)، انتخاب رفتار، غیر اختیاری تلقی شده و وضعیت اکراهی شکل می‌گیرد.

با تعریف موسع گفته شده، کلیه شرایطی که شخص بنا بر وجود خطر یا ضرری شدید به سمت انتخاب خاصی سوق داده می‌شود، از جمله اضطرار، دفاع مشروع و اکراه (به معنای خاص) در زمره مصداق‌های اکراه محسوب می‌شوند. در همه این شرایط، مرتکب ناچار به ارتکاب عملی است که در شرایط عادی بزه محسوب می‌شود و بهتر است همانند رویکرد قانون‌گذار و فقه پویا و دقیق اسلامی، این موارد را با وجود شباهت در زوال اختیار، تحت نهادهای مستقل و با شرایط منحصر به فرد بررسی نمود. البته در تمام این مصداق‌ها، مرتکب به سبب ناچاری، کیفر نمی‌شود؛ ولی مبانی عدم کیفر در هر مورد متفاوت است. برای نمونه، در حالت اضطرار و دفاع مشروع، قانون‌گذار بنابر مصلحت‌های خاص، از حکم اولیه (بزه‌انگاری رفتار) عدول کرده و عدم کیفر مرتکب در این موارد ناشی از زوال عنصر قانونی است. با زوال عنصر قانونی، عنصر معنوی نیز به سبب فقدان سوءنیت محقق نمی‌شود. توضیح آن که، هرچند در این حالت‌ها قصد و نیت وجود دارد، اما به هیچ وجه «سوء» تلقی نمی‌گردد. برای مثال، اگر شخصی با قصد قتل به دیگری

حمله ور شود و مدافع در مقام دفاع از جان خود او را به قتل برساند، نیت مدافع در جهت سلب حیات مهاجم است، اما چون مهاجم با تهاجم خود، حرمت خون خود را از بین برده است، این نیت، «بد» محسوب نمی شود.

۴-۲. ارتباط اختیار به عنوان یکی از شروط مسئولیت کیفری با رکن معنوی در شرایط اکراهی (ارتکاب بزه بر اثر اکراه و تهدید غیرقابل تحمل دیگری) برخلاف شرایط اضطراری و دفاع مشروع، عدم انتساب رکن مادی بزه موجب بزه کار تلقی نشدن و به تبع آن، عدم کیفر فاعل می گردد. توضیح این که در تحقق رکن مادی بزه، وقوع فعل به تنهایی کفایت نمی کند، بلکه لازم است نتیجه زیان بار ناشی از بزه، به طور مستقیم یا غیرمستقیم به فعل ارتكابی و عامل آن استناد یابد.^۱ در برخی موارد، ممکن است عامل های متعددی در تحقق نتیجه بزه کارانه، به ویژه در قالب دو نقش حقوقی «مباشر» و «سبب»^۲، آن هم به صورت طولی نقش داشته باشند.

وقوع فعل بزه کارانه، به تنهایی برای تحقق بزه و احراز مسئولیت کیفری مرتکب کافی نیست. یکی از ارکان اساسی در تشکیل عنصر مادی بزه، اثبات رابطه سببیت و استناد نتیجه

۱. در حقوق کیفری، انتساب مادی بزه به دو نوع رابطه فرعی تقسیم می شود: رابطه اول، انتساب فعل بزه کارانه به فاعل است که از آن به عنوان «اسناد بسیط» یاد می شود. رابطه دوم، انتساب نتیجه بزه کارانه به فعل بزه کارانه فاعل است که به آن «اسناد مزدوج» گفته می شود. در میان این دو، آنچه در عنصر مادی بزه به عنوان رکن اصلی متشکله بزه نقش تعیین کننده دارد، رابطه دوم یعنی رابطه سببیت و انتساب نتیجه به فعل ارتكابی است. به عبارت دیگر، تنها زمانی می توان فعل انجام شده را به عنوان عنصر مادی بزه به شخصی نسبت داد که نتیجه ناشی از آن فعل نیز به طور منطقی و حقوقی به همان شخص متسبب گردد. بنابراین، انتساب عنصر مادی، تنها با اثبات ارتكاب فعل محقق نمی شود، بلکه باید رابطه ای روشن و معنادار میان فعل و نتیجه نیز وجود داشته باشد تا اسناد مزدوج و به تبع آن، مسئولیت کیفری کامل شکل گیرد (عبید، ۱۹۸۴: ۳ و ۴).

۲. مباشرت را ایجاد علت گفته اند و در تعریف علت آورده اند: «علت هر امری است که از وجود معلول و از عدم آن عدم معلول لازم آید» (ر.ک: نجفی، ۱۳۶۷: ۵۹).

۳. تسبیب عاملی است که از عدم آن عدم وقوع نتیجه بزه کارانه لازم آید اما از وجود آن نیز وجود نتیجه بزه کارانه لازم نمی آید. (ر.ک: نجفی، ۱۳۶۷: ۹۵). موقعیت سبب در ایجاد تلف با چگونگی تأثیر علت (مباشرت) در آن متفاوت است، چرا که: «تسبیب در تلف یعنی ایجاد کاری که وقوع تلف عرفاً به اثر آن کار منسوب است، بر خلاف مباشرت که وقوع تلف عرفاً به نفس کار مستند است» (صادقی، ۱۳۹۳: ۸۵).

زیان بار به فعل ارتكابی و مرتكب آن است. در مواردی، ممكن است عوامل متعددی به صورت طولی و در قالب مباشرت یا سببیت در تحقق نتیجه بزه کارانه دخالت داشته باشند. یکی از مصداق‌های بارز این وضعیت، سلب اختیار از دیگری از طریق اکراه وی به ارتكاب بزه است. در این حالت، شخص اکراه کننده که عامل سلب اراده و اختیار است، سبب محسوب می شود و شخص اکراه شده که در اثر این اجبار، مرتكب فعل بزه کارانه می شود، مباشر تلقی می گردد.

قاعده عمومی در حقوق کیفری آن است که در اجتماع طولی سبب و مباشر، اصل بر مسؤولیت مباشر است، مگر آن که سبب قوی تر از مباشر باشد. این امر از آن رو است که مباشرت در اغلب موارد علت قریب و تأثیرگذار مستقیم در وقوع نتیجه محسوب می شود و علی‌الاصول از سبب در تأثیر اقوی است. با این حال، در مواردی که فعل مباشر به شکل کامل ناشی از اراده و تحریک سبب و متکی بر آن باشد، به گونه‌ای که سبب اگرچه مستقیماً در وقوع بزه دخالت نداشته، اما مباشر تحت تأثیر کامل او عمل کرده باشد و خود را ملزم به ارتكاب بزه دیده و یا عملاً به مثابه ابزاری در اختیار سبب قرار گرفته باشد، در این صورت، مسؤولیت کیفری بر عهده سبب خواهد بود. در چنین مواردی، سبب به عنوان منشأ خطر و عامل اصلی ایجاد وضعیتی که منجر به ارتكاب بزه شده است، ضامن شناخته می شود.

گاه نیز قوت سبب نسبت به مباشر، نه از حیث سلطه روانی صرف، بلکه ناشی از عدوان منتسب به سبب است، یعنی هنگامی که رفتار خطرناک مباشر، در واقع محصول تحریک، تهدید و یا اجبار از سوی سبب باشد، وجه خطرآفرین فعل به اقدام سبب منتسب می گردد و بدین ترتیب، سبب مسؤول نتیجه‌های ناشی از فعل مباشر خواهد بود.

در شرایط اکراهی، اکراه کننده به عنوان سبب، ضامن نتیجه‌های ناشی از فعل اکراه شونده است، زیرا فعل ارتكابی اکراه شونده ناشی از تهدید و عدوان اکراه کننده بوده و در واقع مباشر، فاقد اراده آزاد در ارتكاب بزه محسوب می شود. از همین رو، قانون‌گذار در قسمت اخیر ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی تصریح کرده که در صورت بی‌اختیاری

مباشر، صدمه و نتیجه به سبب منتسب می‌شود. بنابراین، در این موارد، عنصر مادی بزه نه به مباشر بلکه به سبب منتسب است.

این قاعده در سایر وضعیت‌های مشابه، از جمله اضطراب (مشروط بر این که عامل انسانی داشته باشد) و دفاع مشروع نیز صادق است. هرچند در این دو مورد، از نظر تحلیلی تفاوت‌هایی وجود دارد، بدین معنا که در شرایط اضطراب و دفاع مشروع، اصولاً عنصر قانونی و به تبع آن عنصر معنوی بزه زایل می‌شود و لذا برای تبرئه مرتکب، نیازی به احراز فقدان اختیار وجود ندارد. با این حال، می‌توان گفت که علاوه بر زوال رکن قانونی و معنوی، عنصر مادی نیز در این شرایط به سبب اقوی، یعنی عامل اضطراب و یا مهاجم، نسبت داده می‌شود.

در مقابل، اگر عامل ایجاد وضعیت اضطرابی، یک عامل قهری و طبیعی باشد (مانند زلزله و یا ریزش کوه)، فعل ارتكابی و نتیجه آن به خود مباشر منتسب می‌شود، زیرا در این گونه موارد، عنصر «سبب انسانی» وجود ندارد. به عنوان مثال، اگر شخصی به دلیل ریزش ناگهانی کوه، ناگزیر به انحراف مسیر شده و به دیگری آسیب بزند، رابطه سببیت میان عامل طبیعی و نتیجه زیان بار برقرار نبوده و از لحاظ حقوق کیفری، بزه به عامل طبیعی قابل انتساب نیست، در نتیجه فعل به مباشر (فرد آسیب‌زننده) نسبت داده می‌شود (صادقی و تنهایی، ۱۳۹۶). اگرچه ممکن است او با توسل به وضعیت اضطرابی، از مسئولیت کیفری مبری گردد.

آنچه تاکنون بیان شد، ناظر بر آن بود که در شرایط اکراه، عنصر مادی بزه نه به فاعل مستقیم (مکره)، بلکه به سبب (مکره) منتسب می‌شود، چرا که در فقدان اختیار، رابطه سببیت میان فعل و نتیجه از ناحیه مباشر قطع می‌شود و بدین ترتیب، عنصر مادی در شخص مکره تحقق می‌یابد (عبید، ۱۹۸۴: ۴). اما در خصوص عنصر معنوی، دو دیدگاه عمده قابل طرح است:

نخست، دیدگاهی که هم‌چون عنصر مادی، عنصر معنوی بزه را نیز به مکره نسبت می‌دهد، یعنی همان طور که ارتكاب مادی بزه از سوی مکره قابل انتساب نیست، سوءنیت نیز باید در فاعل اصلی (مکره) جست و جو شود.

دوم، نظریه‌ای که عمد و قصد را تنها در تهدید و ارعاب توسط مکره می‌بیند و با نفی انتساب عنصر مادی به مکره، مسئولیت کیفری را تنها در وجود سوءنیت مکره خلاصه می‌کند. در این دیدگاه، بحث از عنصر معنوی مکره عملاً منتفی است، چرا که از اساس او در ارتکاب بزه، «فاعل» محسوب نمی‌شود و ورود به این بحث، سبب اطاله‌ی کلام می‌گردد. لذا بررسی تفصیلی آن نیازمند مجالی مستقل است.

با این حال، طرح یک پرسش اساسی در این جا خالی از فایده نیست: آیا تحقق اختیار و در مقابل، زوال آن (اکراه)، منوط به وجود قوه‌ی عاقله در شخص مرتکب است؟ در نگاه نخست، ممکن است در پاسخ به این پرسش تردید شود، اما باید توجه داشت که آزادی در انتخاب، ثمره‌ی عقل و شعور است. شخصی که فاقد قوه‌ی تمیز باشد، از اساس توانایی سنجش میان دو گزینه‌ی شر را ندارد. از این رو، اختیار بدون عقل موضوعیت خود را از دست می‌دهد. به طور مثال، اگر شخصی تحت تهدید دچار اختلال روانی شود و در لحظه‌ی ارتکاب بزه، مجنون محسوب گردد، نمی‌توان او را مکره دانست، زیرا اکراه تنها زمانی معنا می‌یابد که شخص با درک عقلانی بتواند میان دو شر سبک‌تر و سنگین‌تر یکی را برگزیند. در صورت فقدان چنین درکی، منشأ مسئولیت نه اکراه، بلکه جنون مباشر خواهد بود و در نتیجه، سبب اقوی شناخته می‌شود. از منظر قانون‌گذار نیز این تفکیک مشهود است، چنان‌که تبصره‌ی ۱ ماده‌ی ۳۷۵ ق.م.ا. مقرر می‌دارد: اگر مرتکب مجنون باشد، حتی در صورت تحریک یا اجبار توسط دیگری، آن شخص (سبب) در صورت تحقق شرایط قصاص، قابل کیفر خواهد بود، زیرا در این جا مباشر نه مکره، بلکه مجنون بوده و فاقد عنصر معنوی است و بزه‌ای بالمباشره تحقق نیافته که بتوان اکراه را بر آن بار کرد.

نتیجه آن که مفهوم‌هایی هم‌چون اختیار، اراده و رضایت مترادف یک‌دیگر نیستند. ممکن است شخصی با اختیار و اراده‌ی کامل رفتاری پرخطر انجام دهد (مانند رانندگی با سرعت زیاد در منطقه‌ی مسکونی)، بی‌آن که رضایتی به نتیجه‌ی بزه کارانه (مرگ عابر) داشته باشد. در مقابل، ممکن است کسی در ظاهر مکره باشد اما در باطن به ارتکاب عمل رضایت داشته باشد، مانند مکره‌ی که دشمن دیرینه‌اش را به بهانه‌ی تهدید می‌کشد و در

دل خرسند است. بنابراین، اکراه لزوماً به معنای فقدان رضایت نیست و رضایت نیز همواره دلالت بر وجود اختیار ندارد (یآوری، ۱۳۹۹).

نکته‌ی دیگر آن است که اکراه و اجبار نیز تفاوت مفهومی دارند. هرچند هر دو اختیار را مخدوش می‌سازند، اما اجبار معمولاً اراده را نیز زایل می‌کند. در چنین حالتی، عنصر معنوی فاعل نیز از میان می‌رود و تحقق بزه از سوی او منتفی خواهد بود. بنابراین، در وضعیت اکراه، عنصر مادی بزه در واقع به مکره نسبت داده می‌شود. او مسئول ارتکاب بزه است، نه تنها از آن رو که دیگری را وادار به ارتکاب کرده، بلکه از آن جهت که بزه بالمباشرة از ناحیه‌ی خود وی و از طریق سببیت تحقق یافته است.

جمع‌بندی و راهکارهای پیشنهادی

بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته در این پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که سه مفهوم «عقل»، «بلوغ» و «اختیار»، علی‌رغم آن که در ماده ۱۴۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ به عنوان «شرایط مسئولیت کیفری» ذکر شده‌اند، در واقع نقش مقدماتی و بنیادی در تحقق ارکان بزه دارند. بدون وجود این سه شرط، به ترتیب، ارکان روانی (معنوی) و مادی بزه مخدوش باقی می‌مانند و از اساس بزه‌ای تحقق نمی‌یابد تا نوبت به بررسی مسئولیت کیفری برسد.

یافته‌های اصلی:

عقل و بلوغ، پیش نیاز تحقق قصد بزه کارانه و علم به موضوع بزه‌اند و بدون آن‌ها عنصر معنوی تحقق نمی‌یابد. اختیار، شرط اساسی انتساب عنصر مادی بزه به مرتکب است و در صورت فقدان آن - به ویژه در مواردی چون اکراه، جنون آنی و یا اضطرار - باید عنصر مادی را به سبب اقوی (مکره یا عامل انسانی مؤثر) نسبت داد. بنابراین، مفهوم‌هایی هم‌چون اکراه، جنون، صغر سن و یا اختلال‌های روانی شدید، به جای آن که تنها «عوامل رافع مسئولیت» تلقی شوند، باید به عنوان عوامل مخدوش کننده ارکان بزه طبقه‌بندی گردند.

راهکارهای پیشنهادی:

۱. پیشنهاد می‌شود قانون‌گذار و آموزه‌های حقوقی، عقل، بلوغ و اختیار را نه به عنوان شروط مسئولیت کیفری، بلکه به عنوان پیش شرط تحقق ارکان بزه تلقی کنند و در دسته‌بندی عوامل رافع بزه، تمایز روشن‌تری میان عوامل رافع رکن معنوی (مانند جنون، صغر و بی‌عقلی) و عوامل رافع رکن مادی (مانند اکراه، اجبار و اضطرار) قائل شوند.
۲. ضروری است مراجع قضایی این سه شرط را پیش از احراز نهایی بزه و نه پس از آن بررسی کنند. در مواردی که فقدان یکی از این شرایط محرز باشد، از اساس صدور حکم محکومیت کیفری موجه نیست.
۳. بسیاری از ابهام‌ها ناشی از تداخل مفهوم‌های «اکراه، اجبار، اضطرار، مجنون بودن و فاقد قوه تمیز بودن» را می‌توان با دوره‌های تخصصی آموزشی برای قضات و ضابطان کاهش داد. باید در رویه آموزش دادرسان تأکید شود که فقدان اختیار، به ویژه در مواردی که با عامل انسانی در آمیخته است، بر مسئولیت کیفری مکره اثر مستقیم دارد.
۴. پیشنهاد می‌شود ماده ۱۴۰ به نحوی بازنویسی گردد که به جای «شرایط مسئولیت کیفری»، اصطلاحی مانند «شرایط لازم برای تحقق ارکان بزه» جایگزین شود، و یا حداقل تصریح گردد که این شرایط باید در تحلیل ارکان مادی و معنوی بزه مد نظر قرار گیرند. به عنوان نتیجه کلی و پایانی و در پرتو یافته‌های این پژوهش، می‌توان با اطمینان گفت: تلقی سنتی از عقل، بلوغ و اختیار به عنوان شروطی بیرون از ارکان بزه، موجب مغالطه در تحلیل‌های کیفری و گاه احکام ناعادلانه شده است. راهکار اصلاحی نیز آن است که این مفهوم‌ها، به عنوان ابزار و لوازم تحقق ارکان بزه شناسایی شده و تحلیل کیفری از لحظه بررسی ارکان، نه در مرحله پسینی مسئولیت آغاز شود. این اصلاح مفهومی و رویه‌ای می‌تواند گامی مهم در جهت عدالت کیفری و تفسیر صحیح‌تر قوانین کیفری تلقی شود.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Ehsan Yavari

<https://orcid.org/0000-0002-4264-7182>

Javad Riahi

<https://orcid.org/0000-0003-0119-8437>

Abolfazl Soleimani

<https://orcid.org/0000-0003-0119-8437>

منابع

- آقای جنت مکان، حسین. (۱۴۰۳). *حقوق کیفری عمومی (بزهکار و مسئولیت)*، جلد ۲، چاپ هفتم، تهران، جنگل.
- آقای نیا، حسین. (۱۴۰۲). *جرائم علیه تمامیت جسمانی اشخاص (جنایات)*، ویراست ششم، چاپ بیستم، تهران، نشر میزان.
- اردبیلی، محمدعلی. (۱۴۰۱). *حقوق جزای عمومی*، جلد ۲، ویراست ششم، چاپ شصت و پنجم، تهران، نشر میزان.
- باهری، محمد. (۱۳۸۹). *نگرشی بر حقوق جزای عمومی*، چاپ سوم، تهران، مجمع علمی فرهنگی مجلد.
- برهانی، محسن؛ محمدی، اقبال. (۱۴۰۲). «تحلیل شرط سنی مسئولیت کیفری مبتنی بر اندیشه فایده گرایی و سزاگرایی»، *مطالعات حقوق کیفری و جرم شناسی*، دوره ۵۳، شماره ۲، صص ۱۶۶-۱۴۳.
- جعفری، فریدون. (۱۴۰۱). «جایگاه رکن روانی و مسئولیت کیفری در تعریف جرم»، *آموزه های حقوق کیفری*، دوره ۱۹، شماره ۲۴، صص ۶۲-۳۳.
- جعفری، مجتبی. (۱۳۹۵). «تأملی در ماهیت و قلمرو اراده در تحقق مسئولیت کیفری»، *پژوهش حقوق کیفری*، سال ۴، شماره ۱۵، صص ۱۴۲-۱۲۱.
- زراعت، عباس. (۱۳۹۳). *حقوق جزای عمومی*، جلد ۱، چاپ سوم، تهران، جاودانه، جنگل.
- سرلک، سارا. (۱۴۰۴). «مطالعه مقایسه ای مرتکبین دارای اختلال روانی در حقوق ایران و آمریکا»، *مطالعات حقوق*، دوره ۱۵، شماره ۱، صص ۲۸۳-۲۳۹.
- شیرازی، صدرالدین محمد (ملاصدرا). (۱۳۷۹). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه (اسفار اربعه)*، ترجمه و تعلیق: محمد خواجوی، جلد ۶، چاپ اول، تهران، انتشارات مولی.

- صادقی، محمدهادی. (۱۳۹۳). حقوق جزای اختصاصی ۱: جرائم علیه اشخاص (صدمات جسمانی)، چاپ بیستم، تهران، نشر میزان.
- صادقی، محمدهادی؛ تنهایی، فرزاد. (۱۳۹۶). «ماهیت اختیار و جایگاه آن در حقوق کیفری»، پژوهش حقوق کیفری، دوره ۶، شماره ۲۱، صص ۷۲-۳۹.
- صانعی، پرویز. (۱۳۷۴). حقوق جزای عمومی، جلد ۲، چاپ ششم، تهران، گنج دانش.
- صفایی، سیدحسن؛ قاسم‌زاده، سید مرتضی. (۱۴۰۳). اشخاص و مجبورین (حقوق مدنی)، چاپ سی و پنجم، تهران، سمت.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، جلد ۴، چاپ چهارم، تهران، بنیاد فکری و علمی علامه طباطبایی.
- طهماسبی، جواد؛ پتفت، آرین؛ زمانی بابگهری، زینب. (۱۴۰۳). رشد کیفری در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی (بررسی ابعاد حقوقی، روان و عصب شناختی و رهنمودهای احراز آن)، چاپ دوم، تهران، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
- عبداللهی، اسماعیل. (۱۳۸۹). درس‌هایی از فلسفه حقوق کیفری، تهران، انتشارات خرسندی.
- عبید، روؤف. (۱۹۸۴). السببه الجنائیه، چاپ چهارم، قاهره، دارالفکر العربی.
- عمید، حسن. (۱۳۸۹). فرهنگ فارسی عمید، به کوشش: گیتی سرمدنیا، چاپ اول، تهران، راه رشد.
- عوجی، مصطفی. (۱۹۸۸). القانون الجنایی العام، جلد ۲، بیروت، موسسه النوفل.
- عوده، عبدالقادر. (۱۴۰۵ه.ق). التشریع الجنائی الاسلامی، جلد ۱، چاپ ششم، بیروت، موسسه الرساله.
- عوض، محمد عوض. (۱۹۸۰). القانون العقوبات، القسم العام، اسکندریه، دارالمطبوعات الجامعیه.
- غلامی، علی. (۱۴۰۴). حقوق جزای عمومی، جلد ۲، چاپ دوم، تهران، نشر میزان.
- غلامی، علی. (۱۳۹۲). «مانع یا رافع بودن صغر سن و جنون و عوامل مشابه آن نسبت به مسئولیت کیفری»، پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، دوره ۱۴، شماره ۱، صص ۷۷-۵۳.
- غلامی، نبی اله؛ عباسی، محمود؛ سلطانی کوهبانی، سکینه. (۱۳۹۷). «مفهوم جنون در قانون مجازات اسلامی؛ موضوعیت یا طریقت»، حقوق پزشکی، دوره ۱۲، شماره ۴۴، صص ۹۴-۷۹.

تحلیل رابطه مفهومی شرایط مسئولیت کیفری و ارکان وقوع بزه ... | یآوری و همکاران | ۱۲۵

قماش، سعید. (۱۴۰۳). «تقصیر و نقش آن در تحقق جرم و مسئولیت کیفری»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دوره ۵۷، شماره ۲، صص ۲۸۱-۲۹۹.

قیاسی، جلال الدین و ساریخانی عادل. (۱۳۹۵)، مطالعه تطبیقی حقوق جزای عمومی اسلام و حقوق موضوعه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

گلدوزیان، ایرج. (۱۴۰۰). محشای قانون مجازات اسلامی، چاپ دهم، تهران، مجد.

محسنی، مرتضی. (۱۳۷۶). دوره حقوق جزای عمومی، جلد ۳، چاپ اول، تهران، گنج دانش.

محمدخانی، عباس. (۱۳۹۵). عنصر روانی جرم، جلد ۱، چاپ اول، تهران، میزان.

محمد خانی، عباس. (۱۳۹۷). عنصر روانی جرم، جلد ۲، چاپ اول، تهران، میزان.

میرسعیدی، سید منصور. (۱۳۹۰). مسئولیت کیفری (قلمرو و ارکان)، جلد ۱، چاپ سوم، تهران، میزان.

میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۰). حقوق جزای عمومی، جلد ۲، چاپ اول، تهران، دادگستر.

میلانی، علیرضا؛ عبدالکریمی، زینب. (۱۳۹۴). «درآمدی بر مسئولیت کیفری بدون تقصیر»، مطالعات علوم اجتماعی، دوره ۱، شماره ۱، صص ۷۲-۸۸.

نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۷). جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، تحقیق و تصحیح: عباس قوچانی، جلد ۴۲، چاپ سوم، تهران، دارالکتاب الاسلامیه.

ولیدی، محمد صالح. (۱۳۷۱). حقوق جزای عمومی (مسئولیت کیفری)، تهران، امیر کبیر

یاره، محمد رمضان. (۱۹۹۷). شرح القانون الجنائی اللیبی، الاحکام العامه (العجریه و الجزاء)، طرابلس، المركز التربوی للبحوث و الدراسات العلمیه.

یآوری، احسان. (۱۳۹۹). تقریرات درس جزای عمومی، دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه آیت الله بروجردی، نیمسال اول سال تحصیلی ۹۸-۹۹.

Translated References into English

Abdollahi, E. (2010). Lessons from the Philosophy of Criminal Law. Tehran: Khorsandi Publications. [In Persian]

- Aghaei Jannat Makan, H. (2024). Public Criminal Law (Offender and Responsibility) (Vol. 2, 7th ed.). Tehran: Jangal. [In Persian]
- Aghaeinia, H. (2023). Crimes Against Physical Integrity of Persons (Felonies) (6th ed., 20th printing). Tehran: Mizan Legal Foundation. [In Persian]
- Amid, H. (2010). Farhang-e Farsi-ye Amid (Amid Persian Dictionary) (G. Sarmadnia, Ed.; 1st ed.). Tehran: Rah-e Roshd. [In Persian]
- Ardebili, M. A. (2022). General Criminal Law (Vol. 2, 6th ed., 65th printing). Tehran: Mizan Legal Foundation. [In Persian]
- Awad, M. A. (1980). Al-Qanun al-'Uqubat, al-Qism al-'Am (Penal Code, General Section). Alexandria: Dar Al-Matbu'at Al-Jami'iyah. [In Persian]
- Awaji, M. (1988). Al-Qanun al-Jina'i al-'Am (General Criminal Law) (Vol. 2). Beirut: Al-Nofal Institute. [In Persian]
- Baheri, M. (2010). An Approach to General Criminal Law (3rd ed.). Tehran: Majd Scientific Cultural Institute. [In Persian]
- Borhani, M., & Mohammadi, E. (2023). Analysis of the age condition of criminal responsibility based on utilitarianism and retributivism. *Journal of Criminal Law and Criminology Studies*, 53(2), 143-166. [In Persian]
- Ghamashi, S. (2024). Fault and its role in the realization of crime and criminal responsibility. *Islamic Jurisprudence and Legal Principles*, 57(2), 281-299. [In Persian]

- Ghiyasi, J., & Sarikhani, A. (2016). A Comparative Study of Islamic General Criminal Law and Positive Law. Qom: University and Research Institute Publication. [In Persian]
- Gholami, A. (2013). Minority, insanity and similar factors as impediments or justifications against criminal responsibility. Islamic Law Research Journal, 14(1), 53-77. [In Persian]
- Gholami, A. (2025). General Criminal Law (Vol. 2, 2nd ed.). Tehran: Mizan Legal Foundation. [In Persian]
- Gholami, N., Abbasi, M., & Soltani Koohbani, S. (2018). The concept of insanity in the Islamic Penal Code; subjectivity or method. Medical Law Journal, 12(44), 79-94. [In Persian]
- Goldouzian, I. (2021). Annotated Islamic Penal Code (10th ed.). Tehran: Majd. [In Persian]
- Jafari, F. (2022). The position of mental element and criminal responsibility in the definition of crime. Criminal Law Doctrines, 19(24), 33-62. [In Persian]
- Jafari, M. (2016). A reflection on the nature and realm of will in the realization of criminal responsibility. Journal of Criminal Law Research, 4(15), 121-142. [In Persian]
- Milani, A., & Abdolkarimi, Z. (2015). An introduction to criminal responsibility without fault. Social Sciences Studies, 1(1), 72-88. [In Persian]
- Mirmohammad Sadeghi, H. (2021). General Criminal Law (Vol. 2, 1st ed.). Tehran: Dadgostar. [In Persian]

- Mirsaeidi, S. M. (2011). Criminal Responsibility (Scope and Elements) (Vol. 1, 3rd ed.). Tehran: Mizan Legal Foundation. [In Persian]
- Mohammadkhani, A. (2016). The Mental Element of Crime (Vol. 1, 1st ed.). Tehran: Mizan Legal Foundation. [In Persian]
- Mohammadkhani, A. (2018). The Mental Element of Crime (Vol. 2, 1st ed.). Tehran: Mizan Legal Foundation. [In Persian]
- Mohseni, M. (1997). Course on General Criminal Law (Vol. 3: Criminal Responsibility, 1st ed.). Tehran: Ganj-e Danesh. [In Persian]
- Najafi, M. H. (1988). Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam (A. Ghoochani, Ed.; Vol. 42, 3rd ed.). Tehran: Dar Al-Kotob Al-Islamiyyah. [In Persian]
- Obeid, R. (1984). Al-Sababiyya al-Jina'iyya (Criminal Causation) (4th ed.). Cairo: Dar Al-Fikr Al-Arabi. [In Persian]
- Oudeh, A. A. (1985 AH). Al-Tashri' al-Jina'i al-Islami (Islamic Criminal Legislation) (Vol. 1, 6th ed.). Beirut: Al-Resala Foundation. [In Persian]
- Sadeghi, M. H. (2014). Specific Criminal Law 1: Crimes Against Persons (Bodily Injuries) (20th ed.). Tehran: Mizan Legal Foundation. [In Persian]
- Sadeghi, M. H., & Tanhai, F. (2017). The nature of free will and its position in criminal law. Journal of Criminal Law Research, 6(21), 39-72. [In Persian]

- Safaei, S. H., & Ghasemzadeh, S. M. (2024). Persons and Incompetents (Civil Law) (35th ed.). Tehran: Samt. [In Persian]
- Sanei, P. (1995). General Criminal Law (Vol. 2, 6th ed.). Tehran: Ganj-e Danesh. [In Persian]
- Sarlak, S. (2025). A comparative study of perpetrators with mental disorders in Iranian and American law. *Legal Studies*, 15(1), 239-283. [In Persian]
- Shirazi, S. M. (Mulla Sadra). (2000). *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah* (The Transcendent Wisdom in the Four Intellectual Journeys) (M. Khajavi, Trans. & Comm.; Vol. 6, 1st ed.). Tehran: Mawla Publications. [In Persian]
- Tabatabaei, S. M. H. (1995). *Tafsir Al-Mizan* (S. M. B. Mousavi Hamedani, Trans.; Vol. 4, 4th ed.). Tehran: Allameh Tabatabaei Scientific and Intellectual Foundation. [In Persian]
- Tahmasebi, J., Petoft, A., & Zamani Babgohari, Z. (2024). Criminal Maturity in Article 91 of the Islamic Penal Code (Examining Legal, Psychological, and Neurological Dimensions and Guidelines for Its Determination) (2nd ed.). Tehran: Judiciary, Press and Publications Center. [In Persian]
- Validi, M. S. (1992). General Criminal Law (Criminal Responsibility). Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Yareh, M. R. (1997). *Sharh al-Qanun al-Jina'i al-Libi, al-Ahkam al-'Ammah* (al-Jarimah wa al-Jaza') [Commentary on Libyan Criminal Law, General Provisions (Crime and Punishment)]. Tripoli: Educational Center for Research and Scientific Studies. [In Persian]

Yavari, E. (2020). Lectures on General Criminal Law [Master's course notes, first semester of academic year 2019-2020]. Ayatollah Boroujerdi University. [In Persian]

Zeraat, A. (2014). General Criminal Law (Vol. 1, 3rd ed.). Tehran: Javaneh, Jangal. [In Persian]

استناد به این مقاله: یاوری, احسان, ریاحی, جواد و سلیمانی, ابوالفضل. (۱۴۰۴). تحلیل رابطه مفهومی شرایط مسئولیت کیفری و ارکان وقوع بزه در نظام حقوق کیفری ایران. فصلنامه پژوهش حقوق کیفری, ۱۴ (۵۳), ۸۵ - ۱۳۰. doi: 10.22054/jclr.2026.87801.2800

Criminal Law Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.